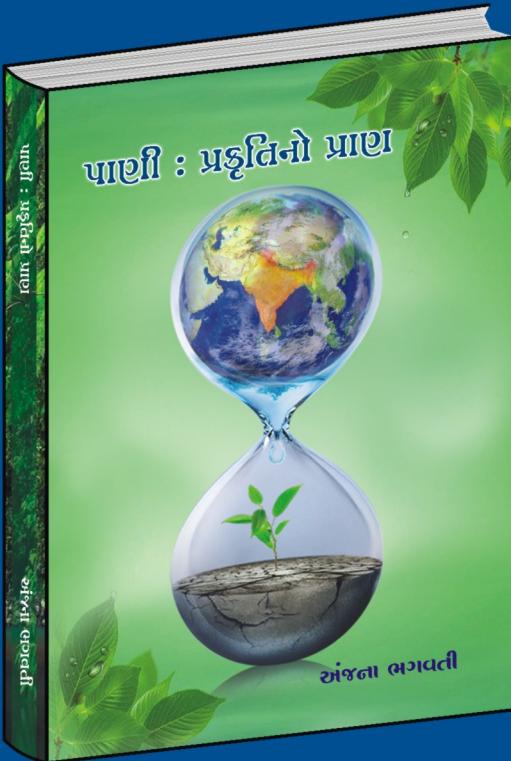

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 23 * અંક : 11 * આગસ્ટ 2021 * ક્રિ. ₹ 15

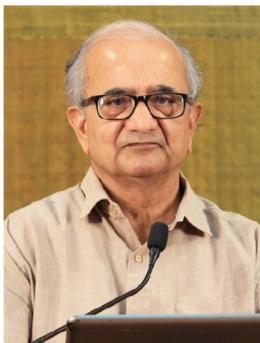
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનું નવું પ્રકાશન
‘પાણી : પ્રકૃતિનો પ્રાણ’

‘તમારું આરોગ્ય તમારા રસોડાધરમાં’
વિશે ડૉ. શિલીન શુક્લ

‘કોરોના સામેની સાવધાની અને
ભયમુક્તિ – એ જ આજનો સંદેશ’
વિશે ડૉ. સુધીર શાહ

‘આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ :
આજ અને આવતી કાલ’
વિશે ચિંતન ભહુ

‘ગાણું અધૂરું મેળ્ય મા’ કાર્યક્રમમાં
અમર ભહુ દ્વારા
કવિ ઉમાશંકર જોશીનાં ગીતોની પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાણ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સાથે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી.૧૨, બંસોધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

ધૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ગ્રાણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. આ.થી જ મોકલવું.

બિશ્વાસ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેઇટ)

[અહીં પ્રગત થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લોખની છે.]

શુભ શુકન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે

‘શુભ શુકન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત’ એ કવિ નર્મદની પંક્તિ મુજબ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’નો મેળાપ થઈ રહ્યો છે. ભાષા-સાહિત્યની મશાલ લઈને નવી કેડીએ ચાલનારા ભાષાના ભેખધારીઓ ‘અશક્ય’ને ‘શક્ય’ કરી શકે છે, એ ગુજરાત વિશ્વકોશના શિલ્પી પદ્મભૂષણ ડૉ. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરના જીવનકાર્યમાં અને અમેરિકામાં રહે રહે ગાંધનું ગોપીયંદન બચ્ચાને, અનેક વિટબણાઓ અને અવરોધો વચ્ચે ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ તૈમાસિકનું સંપાદન કરનારા શ્રી કિશોરભાઈ દેસાઈના સાહિત્યપ્રેમમાં જોવા મળે છે. કેવું સાચ્ય છે બંનેના વ્યક્તિત્વમાં ! બંને ગાંધીવિચારના રંગે રંગાયેલા, મૂલ્યોમાં નિષા રોપીને જીવનારા અને અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ પોતાના ‘મિશન’ને માટે જીવનસમર્પણ કરનારા. ધીરુભાઈ ઠાકરે સડસઠમા વર્ષે અને કિશોરભાઈએ પચાસમા વર્ષે આ વિદ્યાકીય સાહસ શરૂ કર્યું અને પછી અપાર જુસ્સા અને ઉત્સાહ સાથે પોતાના ધેયની પાછળ જીવન સમર્પણ કરતા રહ્યા.

સ્કૂલના અભ્યાસકાળ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન કરનારા કિશોરભાઈ દેસાઈને બાળપણથી જ સાહિત્યની લગની લાગી હતી. બીમારીમાં ગાંધીસાહિત્યનો અભ્યાસ થતાં એમના સાહિત્યરસ સાથે ગાંધી-જીવન-વિચાર ભળી ગયો, આથી તો ગ્રીજા ધોરણમાં ભાષતા આઠ વર્ષની વયના બાળક કેઈન બેન્સને ગાંધીવિચારને સમજાવવા માટે દોરેલાં ચિત્રો પરથી એમણે ૨૦૨૧ના ગ્રીસમી એપ્રિલના અંકના મુખપૃષ્ઠની સજાવટ કરી !

કિશોરભાઈને યુવાવસ્થામાં કનૈયાલાલ મુનશી, રામનારાયણ પાઠક, ગુલાબદાસ બ્રોકર, મનસુખલાલ જવેરી અને સુરેશ દલાલ જેવાનાં પ્રવચનો સાંભળવાનો અને એમાંથી કેટલાકનું સાન્નિધ્ય પામવાની તક મળી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનું વક્તવ્ય અને હરીન્દ્ર દવેની કવિતા ખૂલ ગમે. એ પછી ૧૯૭૧ના મે મહિનામાં અમેરિકામાં આવ્યા, પરંતુ માતૃભૂમિની સોડમ અને માતૃભાષાના સાહિત્યની ચાહના એવી જ લીલીછમ રહી ! ગુજરાતમાંથી જે સર્જકો અમેરિકાના પ્રવાસે જાય, તેમને કિશોરભાઈના આતિથ્યનો લાભ પ્રાપ્ત થાય. નિરંજન ભગત, ઉમાશંકર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી સાથે મેળાપ થયો અને ધીરુભાઈ પરીખ અમેરિકા જતા, ત્યારે એમને ત્યાં અઠવાઉયું રહેતા અને સાહિત્યગોછિઓ પણ ચાલતી.

વિશ્વકોશ અને ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’નો આ મેળાપ કોઈ સંકેત સમો લાગે છે. બીજ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૫ એ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનો સ્થાપના દિવસ. છેલ્લાં ઘડાં વર્ષોથી

વિશ્વકોશના સ્થાપના દિવસની ઉજવણી વિશ્વસંસ્કૃતિ દિવસ તરીકે કરવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે બે કે ત્રણ દિવસનું આનંદપર્વ યોજાય છે, જેમાં વિદેશી સર્જકો વિશે વાર્તાલાપ, પ્રવચનો, વિદેશી કવિઓનાં ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયેલાં ગીતો અથવા તો કોઈ વિદેશી ફિલ્મ અને એની સમીક્ષામંક પ્રસ્તુતિ કે પછી ગ્રંથવિમોચન યોજવામાં આવે છે. કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠે રચેલા વિશ્વકોશ-ગીતમાં એમણે વર્ષો પૂર્વે આ ભાવના વ્યક્ત કરી હતી. એ ગીતની એક પંક્તિ છે — ‘ગુર્જરી વિશ્વરૂપને વરે’ અને એટલે જ ગુર્જરીભાષી બધા લેખકો, વિચારકો અને સંશોધકો વિશ્વરૂપને વરે તે માટે આ મહોત્સવ ઉજવાય છે. આજે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને અમેરિકામાંથી પ્રગટ થતા ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’નો મેળાપ ‘ગુર્જરી વિશ્વરૂપને વરે’ એ દિશામાં એક સંનિષ્ઠ પ્રયાસ છે.

૧૯૮૮ના જાન્યુઆરીમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના રસિક-મર્મજ્ઞ શ્રી ડિશોરભાઈ દેસાઈએ નોર્થ અમેરિકાની ધરતી પર ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ નામનું ટ્રેમાસિક પ્રગટ કરવાનું સાહસ કર્યું અને આજે ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ ગુજરાત અને વિદેશમાં વસતા સર્જકોની સર્જકતા અને ગુજરાતી-ભાષાઓની સાહિત્યપ્રીતિનો સેતુ બની રહ્યું છે. સામાન્ય રીતે વિદેશમાં પ્રગટ થતાં સામાયિકો એ જે તે પ્રજાસમૂહના સમાચારો કે સમસ્યાઓ સુધી મર્યાદિત હોય છે, જ્યારે ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની સમૃદ્ધિની ઓળખ આપવાની સાથોસાથ એનું સંવર્ધન કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. એમાં ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમુ, નિરંજન ભગત, હરીન્દ્ર દવે, ઉશનસુ, ફાધર વાલેસ અને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા સર્જક-વિવેચકોની કૃતિઓની સાથોસાથ વર્તમાન સમયે

અનુક્રમ

શુભ શુક્ન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે ૩ કુમારપાળ દેસાઈ
ગીતી મોજાની તલવાર

અને નાગારિકધર્મ	૮	પ્રવીણ ક. લહેરી
ધરતીમાંથી પેટ્રોલ ખૂટી જશે ખરું ?	૧૧	ચિત્તન ભદ્ર
મેમરી સ્વિચ	૧૪	રતિલાલ બોરીસાગર
નાટ્યવિમર્શની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો	૧૭	મહેશ ચંપકલાલ
કિંગા-ગંગા	૨૧	ભારતી રાણે
‘સારાનું કરેલું વધુ સારું કાર્ય’	૨૩	પ્રા. ડૉ. મધુસૂદન મ. વ્યાસ
‘વખત બલંદ’ની સમય-ઇથી	૨૫	વસંત ગઢવી
પ્લાસ્ટિક બેંકનું આયોજન	૨૭	પ્રીતિ શાહ
ભદ્રલોકને હૈયે વસે ભદ્રનો કિલ્લો	૨૮	સુધા ભડુ
કવિ નર્મદનો રાષ્ટ્રધ્વજ		
ભુલાઈ ગયો !	૩૧	ડૉ. શિરીન મહેતા
વિશ્વકોશવૃત્તા	૩૩	—

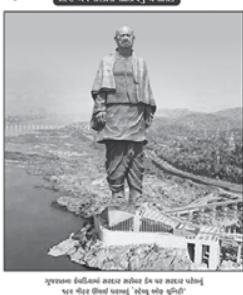
ગુજરાતીમાં સર્જન કરતા લેખકોની કૃતિઓ અને તેથીય વિશેષ અમેરિકા, કેનેડા અને ઈંગ્લેન્ડના સર્જકોની કૃતિ પ્રગટ થાય છે.

એક બાજુ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું વાચન અને લેખન વર્ષોથી સ્થગિત થઈ ગયું હતું, ત્યારે અમેરિકા, કેનેડા અને અન્યત્ર ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું વાચન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને એની સાથોસાથ ગુજરાતીઓનાં સ્મરણપટ પર રહેલા એના સમર્થ સાહિત્યકારોની અક્ષરસંપદાનો પરિચય આપ્યો છે. આમ તો આ સામયિકના પ્રકાશન પાછળ પોતાની માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાનું ઋણ ચૂકવવાનો કિશોરભાઈ દેસાઈનો આશય હતો અને એને પરિણામે વિચારો, સંસ્કારો અને સંવેદનાઓનો ‘ગમતાનો ગુલાલ’ કરવાના એમના પ્રયત્નોએ અમેરિકામાં રહેતા ગુજરાતી સર્જકોની આપણને સહને આગવી ઓળખ આપી છે. આ સામયિક દ્વારા નીલેશ રાણા, અશરફ ઉભાવાલા, મધુમતી મહેતા, અશોક વિદ્વાંસ, પન્ના નાયક, જ્યશ્રી મર્યાન્ટ, નટવર ગાંધી, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, બિસ્મીલ મન્સૂરી, સુચી વ્યાસ, મધુ રાય, હરનિશ જાની, રાહુલ શુક્રલ, ચન્દ્રકાન્ત શાહ, ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ, વિચારફ કાપડિયા, મધુસૂદન કાપડિયા, દેવિકા કુવ, કાન્તિ મેપાણી, પુરુષોત્તમ મિશ્ની, શૈલેશ દેસાઈ, નીતા દવે જેવાં સર્જકોની કૃતિ માત્ર અમેરિકા કે કેનેડા જ નહીં, પડા ગુજરાતના સાહિત્યપ્રેમીઓને પણ હોંશે હોંશે વાંચવા મળી છે. ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ના વિશેષાંકો પણ સહનું ધ્યાન ભેંચતા રહ્યા અને એના ‘પ્રતિભાવ’ વિભાગ દ્વારા વાચકોની ભાવના અને લેખનશક્તિ પણ ઉજાગર કરી. આ રીતે આ તૈમાસિકે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યનું કાર્ય મજબૂત કર્યું અને એથીયે વિશેષ તો એણે પરદેશ નિવાસને કરણે થયેલાં અનુભવો અને નિરીક્ષણોને આધારે રચાતી સાહિત્યકૃતિઓનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહિમા કર્યો. વિદેશમાં વસતા સર્જક પ્રત્યે આમાં કોઈ વિશેષ પક્ષપાત નહીં, કિંતુ એમની સત્ત્વશીલ કૃતિઓનું પ્રાગટ્ય એ જ એનું બ્યેચ રહ્યું છે અને એથી જ અમેરિકા અને કેનેડાના લેખનક્ષેત્રે એવી કેટલીયે કલમો એના માળી કિશોર દેસાઈએ રોપી છે, જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ આગવું પ્રદાન કર્યું છે.

૨૫ વર્ષની એની પ્રકાશનયાત્રા સમયે શ્રી કિશોરભાઈ દેસાઈએ એમાં આવેલા લેખો પસંદ કરીને ‘આનંદયાત્રા’ ગ્રંથનું પ્રકાશન કર્યું હતું. પંદર જેટલા વિશેષાંકો, ૧૦૦૦ પદ્યકૃતિઓ, ૪૫૦થી વધુ ચિત્તનાત્મક લેખો, ૧૦૦ સંપાદકીય, ૨૫૦ જેટલી મૌલિક વાતોઓ અને ૧૫ જેટલા વિશેષાંકોને આવરી લેતી એની પરીક્ષા વર્ષની પ્રકાશનયાત્રાનો બ્રહ્માનંદ સહોદર આનંદ આપતા સાહિત્યસર્જનોનો સંચય ‘આનંદયાત્રા’ નામે પ્રગટ કર્યો હતો.

શ્રી કિશોરભાઈ દેસાઈ

ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રોપરેટ દ્વારા પ્રોપરેટ
ગુજરાત રેલ્વેનીટ દ્વારા પ્રોપરેટ

GUJARAT DIGEST : JULY 31, 2021

આ ‘આનંદયાત્રા’ના ‘સંપાદકીય’માં અંતે પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરતાં ડિશોરભાઈ લખે છે –

“ઉમાશંકરભાઈ, તમે અમને લખેલું કે, ‘એકપક્ષી વયદાર ન હોય. ત્યાંની સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિઓ, ત્યાંનું સર્જન-ચિંતન તેનો લાભ અહીં અમારા સુધી રેલાવો.’ તો ત્યો... આ રહ્યો અમારી એ સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિઓ અને સર્જન-ચિંતનનો રેલો... અમારી આનંદયાત્રાનો રેલો... મને ખબર છે તમે એ જોઈને રાજ થયા હોત અને અમારા સાહિત્યકારોને વધાવ્યા હોત ! હે ‘સંસ્કૃતિ’ના સ્વામી ! કાશ, તમે આજે અહીં હોત !”

એક વ્યક્તિ ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યેની લગનીથી કેવું ભગીરથ કાર્ય કરી શકે છે, તેનું જવંત ઉદાહરણ ડિશોરભાઈ દેસાઈની આ સંપાદનયાત્રા છે, તો બીજુ બાજુ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે ગુજરાતી પ્રજાને જ્ઞાનમાં રસ નથી, એવું મહેષું ભાંગવાની સાથોસાથ ‘મારી ભાષામાં પણ વિશ્વકોશ (એન્સાઈક્લોપીડિયા) છે’ એવું ગૌરવ અનુભવતી કરી છે. વિશ્વકોશ એ સત્યશોધની લાંબી યાત્રા છે. એનો પ્રારંભ સૌજન્યથી પ્રાપ્ત થયેલા હોસ્ટેલના ભોજનગૃહમાંથી થયો હતો અને આજે એના વિશાળ વિશ્વકોશભવનમાં એનો વિદ્યાયક ચાલી રહ્યો છે. વિશ્વકોશ એટલે સત્યશોધની લાંબી યાત્રા. માનવીનો સતત પ્રયત્ન કોઈ ને કોઈ રીતે સત્યને પામવાનો હોય છે. વિશ્વકોશ એ સત્ય પામવા માટેનું સાધન છે અને તેથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે સંશોધનકાર્યમાં વિશ્વકોશ એ બહુ મોટું સહાયક સાધન છે.

માણસ પૃથ્વી ઉપર વિકસેલા અને વિકસતા જીવનસમેત સમગ્ર જગતને પામવાનો નિરંતર પુરુષાર્થ કરતો હોય છે. એના ફળ સ્વરૂપે વિજ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન અને અનેક વિદ્યાઓ વિકસતી જોવા મળે છે. જ્ઞાન અનાદિ અને અનંત છે. મનુષ્યજીવન છે ત્યાં સુધી એ પ્રવાહ અવિરત ચાલવાનો છે. આ જ્ઞાનના પ્રવાહને વહેતો રાખવાનું અને પુષ્ટ કરવાનું મહત્વનું કાર્ય આ વિશ્વકોશ કરે છે. આ વિશ્વકોશના સર્જનની પાછળનો આશય એ છે કે ગુજરાતી ભાષા બેદાઈને સમૃદ્ધ અને બળવતી બની રહે, શિક્ષકો વધુ સ્વાધ્યાયશીલ બને, વિદ્ધાનો એમાં અર્થ-ક્ષમતાનો ઉમેરો કરે, સાહિત્યસર્જક કોઈ પ્રશિષ્ઠ ફૂતિનું નિર્માણ કરવાનું બીજ પામે અને એ રીતે ગુજરાત, ભારત અને વિશ્વ વિશેની સંઘળી માહિતી કોઈ દૂરના ગામડામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને મળી રહે તેવો એનો આશય છે. આજે વિશ્વકોશ ગુજરાત અને વિશેષે તો વિદેશમાં વસતા સર્જકોની સર્જનસંજ્ઞિના પ્રાગટ્યનો સેતુ બને છે, તેનો અમને સહૃદૈ આનંદ છે. વિશ્વકોશ એ કોઈ વ્યક્તિનું નહીં, પણ સમાજના તમામ વર્ગોના સાથ અને સહયોગથી સર્જયેલું સ્વખ હોવાથી અમે એને ‘જગન્નાથનો રથ’ કહીએ છીએ અને વિશ્વકોશ પરિવાર આને સતત પ્રગતિના પથ પર આગળ ધ્યાવી રહ્યો છે.

બીજુ બાજુ 'ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ'નો પ્રથમ અંક જાન્યુઆરી, ૧૯૮૮માં પ્રગત થયો. એના પ્રસાર માટે કિશોરભાઈએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ નહીંવત્તુ પ્રતિભાવ મળ્યો. આમ છતાં ડો. નવીન મહેતા, રાહુલ શુક્લ, કિરીટ છાયા, અતુલ ખારેચા, હંસ પાનવાલા જેવા ઉદારટિલ મિત્રોની સહાયથી આ ટ્રેમાસિક ચાલુ રહ્યું. છેલ્લા કેટલાક સમયથી કિશોરભાઈ આ સામયિક બંધ કરવાના વિચારમાં હતા. અમદાવાદમાં વસતા એના સંયોજક નવનીત પટેલ અને ઉપાબહેન પટેલ પણ ચિંતામાં હતા. વળી અમેરિકામાં રહ્યે રહ્યે ગુજરાતી ટ્રેમાસિકની વ્યવસ્થા કરવી પણ મુશ્કેલ બનતી જતી હતી, પરંતુ આજે વિશ્વકોશ પરિવાર અને ગુર્જરી પરિવાર માતૃભાષાની સેવા માટે કમર કસી રહ્યો છે.

જ્ઞાન એ નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે અને વિશ્વ સતત પરિવર્તનશીલ છે એમ વિશ્વકોશ એ જલતી મશાલ છે. ગુજરાતના વિચારકો અને વાચસ્પતિઓનું સંયુક્ત સાહસ છે. તો કિશોરભાઈ કહે છે કે, 'ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ' એ મા સરસ્વતી અને માતૃભાષા ગુજરાતીના આશીર્વાદ પામવા માટેની આપણી એક ઝુંબેશ છે.'

હવે ગુજરાતી વિશ્વકોશ અને ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ સાથે મળીને આ કાર્ય કરે છે, ત્યારે 'ગુર્જરી વિશ્વરૂપને વરે' એ વિશ્વકોશ-ગીતની પંક્તિ આજે ગુર્જરી પરિવાર અને વિશ્વકોશ પરિવારના સંમિલન સમયે ગુજું રહી છે.

અમેરિકામાં વસતા સાહિત્યપ્રેમી ગુજરાતીઓએ માતૃભૂમિને આપેલી આ અક્ષર-ભેટને સર્વ દેશોમાં વસતી ગુર્જર પ્રજી હોંશે હોંશે વધાવશે, એવી આશા.

— કુમારપાળ દેસાઈ

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનું નવું પ્રકાશન

પાણી : પ્રકૃતિનો પ્રાણ

પાણી એક સર્વવ્યાપી પદાર્થ છે. તે આપણા જીવનના દ્રેક પાસાને સ્પર્શો છે; છતાં આપણાને તેની સમસ્યા, પડકારો અને તે માટે આપણી ફરજનું ધ્યાન ઓદૃષ્ટ છે.

આ પુસ્તકમાં પાણીનો સામાન્ય પરિચય, ગુણધર્મો, ઉપલબ્ધિતા, વિતરણ, વપરાશ અને વિવિધ સ્વરૂપોની વાત કરી છે. જળ અને જંગલ, જળનું પ્રદૂષણ તથા શુદ્ધીકરણ, ગ્લોબલ વોર્મિંગની વરસાદ પર થતી અસર, પાણીની અધ્યત, બગાડ તથા બચાવ — એવા બધા મુદ્દાની છાણાવટ કરી છે. પાણીનો સંચય, પુનઃઉપયોગ, પાણી તથા આરોગ્ય, જળ અંગે પ્રબંધ, મીઠું પાણી મેળવવાના ઉપાયો — તે બધા વિષયો આવરી લીધા છે. જળ અને ધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા સાહિત્ય તથા પાણીની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે અનેક કર્મવીરોની વાત પણ તેમાં વણી લીધી છે. આ પુસ્તક પાણીની અગત્યતા અને અધ્યતના પ્રશ્ન વિશે વાચકના મનમાં જાગૃતિ લાવશે.

(પાણી : પ્રકૃતિનો પ્રાણ, લે. અંજના ભગવતી, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન, ડિ. ૨૦૦૩.)

ત્રીજા મોજાની તલવાર અને નાગાર્દિકધર્મ

‘મહાભારત’માં મહર્ષિ વ્યાસે દુર્યોધનના મુખે એક વાક્ય મૂક્યું છે, જે અત્યંત માર્મિક અને વર્તમાન સમયમાં ઘણું પ્રસ્તુત છે. દુર્યોધન કહે છે, ‘જાનામિ ધર્મમું ન ચ મે પ્રવૃત્તિ, જાનામિ અધર્મમું ન ચ મે નિવૃત્તિ’. કોરોનાના બીજા મોજાએ સર્વત્ર વિનાશ વેર્યા બાદ આજે જ્યારે આપણે કરોડો નાગરિકને જે ઉપેક્ષાભાવ અને બેદરકારીથી વર્તતા જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણને લાગે છે કે દુર્યોધનની સમજણ હોવા છતાં તે ન કરવાની વૃત્તિ ભારતના નાગરિકોને વારસામાં મળી હોય તેવું લાગે છે.

થોડા હિવસો પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં જઈને જે દશ્યો જોયાં ત્યારે એમ લાગ્યું કે શું કોરોના જેવી મહામારી હતી જ નહીં? શું લાખો દર્દીઓ ઓક્સિજન વિના તડપતા ન હતા? શું આપણે આપણા સ્વજનોને અકાળે, અચાનક નથી ગુમાવ્યા? પ્રવાસમાં ખૂબ જાણીતી અને લોકપ્રિય ફૂડ કોર્ટમાં જરૂરિયાતના કારણે રોકાયા. અહીં ૨૦૦ જેટલી ગાડીઓ, ૨૦ જેટલી બસો, ૨૦૦૦થી વધુ માણસો, મુખ્યત્વે સહપરિવાર હતાં. સમગ્ર દશ્ય એક મેળામાં ઊમટેલા માનવ-મહેરામણનું હતું. ખુલ્લામાં હાથ કે રૂમાલ આડે રાખ્યા વિના છીંક અને ઉધરસ ખાતા અગણિત લોકો, સામાજિક અંતર માટે તો જ્યા જ ન હતી અને ચા-નાસ્તા માટે માસ્ક દૂર કરવું જ પડે તેવા માહોલમાં આપણે કોરોનાના મુદ્દે તદ્દન બેકાળજી સેવી રહ્યા છીએ તેનો પુરાવો નજર સામે હતો.

મોબાઇલમાં વોટ્સએપ જોતાં મસૂરીનો કેમ્પટી ફોલ હોય કે સાપુત્રારાનું તળાવ, દીવનો સમુક્તતટ હોય કે માઉન્ટ આબુની બજાર – સર્વત્ર અભૂતપૂર્વ ભીડ. હા, આપણે ૧૬-૧૭ મહિનાથી અનેક અંકુશો નીચે છેવા છીએ. આ સ્થિતિ અફુદરતી કે અકળાવનારી લાગે તે સમજ શકાય, પણ હજુ જ્યારે આ કોરોનાના કહેરના ત્રીજા મોજાની તલવાર આપણા ગળા પર છે ત્યારે આવી ધોર બેદરકારી દાખવી આપણે વધારે ગંભીર સ્થિતિને આમંત્રણ તો નથી આપી રહ્યા? આપણા સમાજમાં એવું શું ખૂટે છે કે જેણા કારણે આપણે આ કસોટીના કાળમાં દેશના એક જવાબદાર નાગરિક તરીકે આપણી ફરજ બજાવવામાં, નાગરિકધર્મ પાળવામાં નિષ્ફળ જઈ રહ્યા છીએ?

પોતાના રાજકીય ગુરુ ગોપાલકૃષ્ણા ગોખલેની સલાહ શિરોમાન્ય કરીને ૧૯૧૫નું સમગ્ર વર્ષ મહાત્મા ગાંધીજીએ અનેક રેલયાત્રાઓ દ્વારા દેશને - તેની પ્રજાને સમજવા કોશિશ કરી. તે અનુભવોનો જવાળામુખી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ભૂમિપૂજન પ્રસંગે ફાટ્યો. આ કદાચ મહાત્મા ગાંધીજીનું સૌથી ઉશ્ર, ધારદાર અને સૌને ઢંઢોળતું પ્રવચન છે. આ વ્યક્તત્વના ભાગ રૂપે તેમણે કહ્યું હતું, ‘મેં રેલવેના ત્રીજા વર્ગમાં ખૂબ મુસાફરી કરી છે. આપણામાં સ્વચ્છતાની સમજણ જ નથી. ત્રીજા વર્ગના ઉભામાં જે ગંદકી થાય છે તે આપણે દૂર નથી કરતા, પણ સહજ રીતે સ્વીકારી લઈએ છીએ.

મને તર છે કે આવી હાલતમાં આપણે આજાઈ મેળવીશું તો આપણે આ દેશની હાલત ગંધાતા થઈ કલાસના ઉભા જેવી કરીશું.’

આજે આપણે ગાંધીજીની આગાહી સાચી પાડવા માટે ઉદ્યમી બન્યા છીએ. આ વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ આપણને અકલ્ય હાનિ પહોંચાયી શકે તેમ છે. આજાદ દેશના નાગરિકના સહકાર વિના કોરોનાના સૂક્ષ્મતાસૂક્ષ્મ જીવાણું સામે આપણે પામર પુરવાર થઈ રહ્યા છીએ તે ચિંતાનો વિષય છે. નાગરિક તરીકે આપણી જે જવાબદારી છે, ખર્મ છે તેનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે વર્તન કર્યા સિવાયનો ક્રીએ વિકલ્ય નથી. કોરોનાના કહેરમાંથી મુક્તિ માટેનો સચોટ ઈલાજ એ જ છે કે આપણે આપણા નાગરિકધર્મનું ચુસ્તપણે પાલન કરીએ.

સૌપ્રથમ કોરોના વાઈરસ અંગે આપણે સાચી સમજણ કેળવવી જોઈએ. આ અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થ જ્યાં સુધી આપણા શરીરમાં ન પ્રવેશે, ત્યાં સુધી નિર્જવ-નિષ્ઠ્ય છે. મોં, નાક કે ત્વચા દ્વારા તેનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય, ત્યારે આપણી પ્રતિકારશક્તિ તેને નિર્મણ કરવા એન્ટિબોડી બનાવે છે. કોરોના નવો અને શક્તિશાળી વાઈરસ હોવાથી આપણું શરીર તેને રોકી ન શકે, ત્યારે આપણે સંકભિત થઈએ છીએ. કોરોના અને એન્ટિબોડી વચ્ચેનો સંઘર્ષ ચાલતો રહે છે, પણ એક વખત કોરોનાની વૃદ્ધિ ઝડપી બને છે ત્યારે તે આપણા ફેફસાંને અને અમુક કેસોમાં બીજાં અગત્યનાં અંગોને હાનિ પહોંચાડે છે. ઓક્સિજન લેવાની ક્ષમતા, લોહીનાં રસાયણોમાં ફેરફાર, હદયની દુર્બળતા જેવાં અનેક પરિબળો ઘાતક નીવડે છે. ડાયાબિટીસ, ઉચ્ચ બ્લડપ્રેશર કે હદય, ડિડની, લીવરની બીમારી કોરોનાને રોકવામાં અવરોધો પેદા કરે છે, આથી આ વાઈરસની વિધ્વંસકારી શક્તિ અંગે સમજણ કેળવીને આપણે તેની રોકથામ માટે ગંત્બિર થવાની જરૂર છે. આ તો સામાન્ય શરદી છે, મારી પ્રતિકાર શક્તિ સારી છે, હું તો અગાઉ કોરોનાગ્રસ્ત થઈ ચૂક્યો હું, મેં તો વેક્સિનના બંને ડોઝ લીધા છે એટલે મને જોખમ નથી તેવા વહેમાં ભૂલેચૂકે રહેવું નહીં.

બીજો મુદ્દો સંકમણાનો છે. આ અંગે શરૂઆતમાં એવી માન્યતા હતી કે સ્પર્શ-સંસર્ગથી સંકમણ થાય છે. હવામાં અમુક અંતર સુધી જ તે અસરકારક છે, જોકે સમય જતાં આનું સંકમણ હવાથી, સ્પર્શથી થાય છે અને કોને, ક્યારે, ક્યા સંજોગોમાં ચેપ લાગશે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આના કારણે સલામતીનાં કડક ધોરણો અપનાવવામાં જ સૌનું હિત રહ્યું છે. સંકમણ અંગે હજી પણ અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે, પણ એક વાત ખૂબ સ્પષ્ટ છે કે આ વાઈરસ અતિ ચેપી છે અને ખૂબ ઝડપથી ફેલાઈ શકે છે.

આ સંજોગોમાં ગ્રીજ મહત્વની બાબત સલામતીની છે. ‘ચેતતો નર સદા સુખી’ એ કહેવત આજે સંપૂર્ણપણે પ્રસ્તુત છે. તકેદારી ઘટી તો ચેપ લાગ્યો એમ સમજવું. કમન્સિબે આપણે સલામતીની ચિંતા છોડીને કોરોનાના સમય પહેલાં જેવું વર્તન કરી રહ્યા છીએ, એ બિલકુલ ઉચિત નથી.

ચોથી મહત્વની વાત એ સંખ્યાની છે. આપણો દેશ ૧૩૫ કરોડની ગીચ વસ્તી ધરાવતો દેશ છે. પ્રતિકિલોમીટર દીઠ ૪૪૧ વ્યક્તિઓની ગીચતા સામે ગ્રીનલેન્ડ જેવા

દેશમાં તે આંક માત્ર ૦.૪નો છે. ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, કાગિસ્તાન, રશિયન ફેડરેશન વગેરેમાં આ ગીયતા પ્રતિયોરસ કિલોમીટર દીઈ ૧૦થી ઓછી છે. વસ્તીની ગીયતાને કારણે આપણે ગાફેલ રહીશું તો સંકમણ રોકવું અશક્ય બનશે. કોરોના અંગે એક વાત નિશ્ચિત છે કે જેટલા સંપર્ક ઓછા, તેટલું સંકમણ ઓછું.

આના આધારે પાંચમી અગત્યની બાબત એ છે કે આપણું વર્તન સંપૂર્ણપણે સંયમી હોય. આપણે મન ફાંચે તે રીતે ન હરીફરી શકીએ, ન તો વર્તન કરી શકીએ. સંયમ વિના સંકમણને મોકણું મેદાન મળી જાય, તે આપણે બીજા મોજ વખતે જે પ્રત્યક્ષ જોયું, જે અનુભવ્યું તેનાથી પણ હજ આપણી આંખ કેમ નથી ખૂલતી તે યક્ષપત્ર છે.

ઇઝી મહત્વની કાળજી સ્વચ્છતા જાળવવાની છે. આપણી અનેક કુટેવોને કારણે ભારત આજે વિશ્વમાં ગ્રીજા નંબરનો પ્રદૂષિત દેશ છે. વિશ્વમાં દિલ્હી સૌથી પ્રદૂષિત રાજ્યાની છે. ૫૦ પ્રદૂષિત શહેરોમાં ભારતનાં ૨૩ શહેરોનો સમાવેશ છે. રોગચાળાને નાથવામાં સ્વચ્છતાનું મહત્વ આપણે શા માટે નજરઅંદાજ કરીએ છીએ, તે પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર નથી. શિક્ષિત અને સંસ્કારી લોકો સમજણ વિના સ્વચ્છતાની ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે આપણને પારાવાર દુઃખ થાય છે.

ઇલ્લો મહત્વનો પ્રશ્ન સહયોગનો છે. સહકારી ક્ષેત્રનો મુદ્રાલેખ છે, ‘વિના સહકાર, નહીં ઉદ્વાર’. સરકારે નિયમો બનાવ્યા – માસ્ક પહેરો. આપણે સહયોગ કરવાને બદલે રૂ. ૧૫૦ કરોડથી વધુનો દંડ ભર્યો. આપણે સલામતીના નિયમોનું પાલન કરીએ તો ગ્રીજ લહેર રોકવાનું શક્ય છે, એટલું જ નહીં પણ કોરોનાના કાળીનાગને નાથવામાં સરળ થવાની સંભાવના પણ છે.

ચાલો, આપણે આપણો નાગરિકધર્મ નિભાવીએ. આ કરશું તો ‘સર્વે સન્તુનિરામયા’ની ભાવના અવશ્ય સાકાર થશે. નાગરિકો માટે જે કર્તવ્ય છે તે પાળવાની કસોટીમાંથી આપણે ઉત્તીર્ણ થવા સિવાયનો વિકલ્પ ખૂબ વિનાશકારી છે.

– પ્રવીણ ક. લહેરી

વાચકમિત્રોને

ઇલ્લાં બાવીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાઈની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ – એ સરનામે મોકલશો. ત્રણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલબો.

ઈ-લવાજમની વિગત

A/c. Name : Gujarat Vishvakosh Trust, A/c. No. : 09330100008481

Bank Name : Bank Of Baroda, Usmanpura Branch

IFS Code : BARB0USMANP (5th Character is Zero)

ઈ-લવાજમ ભર્યી પછી સંસ્થાને ઈ-મેઈલ (vishvakoshad1@gmail.com), વોટ્સ એપ (9898042699) તથા પત્ર દ્વારા જાણ કરવી.

ધરતીમાંથી પેટ્રોલ ખૂટી જરો ખરું ?

છેલ્લા અફારેક મહિનાથી લોકોને બે પ્રકારના આંકડાઓમાં વધુ રસ પડ્યો છે. શેરબજારના બેલાડીઓ પણ આ આંકડાઓમાં વધુ રસ લેતા થઈ ગયા છે. આ રોજ રોજ બદલાતા બે આંકડાઓ છે : કોવિડ-૧૮ના નવા સક્રિય કેસ અને પેટ્રોલ/ડીજલના ભાવ. કોવિડ-૧૮ના સક્રિય કેસના આંકડાઓમાં તો વધ-વઘ થતી રહે છે, પણ પેટ્રોલના ભાવ તો સતત વધતા જ રહે છે. આ બંને કુદરતનું સર્જન છે. માનવીની ગફકત, બેદરકારી અને મનમાનીને લીધે કોરોના વાઈરસ ખૂબ ફેલાઈ ગયો તો કંઈક આ પ્રકારનાં કારણોને લીધે ધરતીમાંથી પેટ્રોલનો પુરવઠો સંકોચાવા લાગ્યો. અફસોસ એ વાતનો છે કે કોવિડ-૧૮ની સમસ્યાના સમાધાન માટે આપણે જેટલાં પગલાં લીધાં, તેનાથી ઘણાં ઓછાં પગલાં આપણે પેટ્રોલ-સમસ્યાના હલ માટે લીધાં છે. કોરોનાની સમસ્યા તો કદાચ બે-ચાર વર્ષમાં નિવારી શકાશે, પરંતુ પેટ્રોલ-સમસ્યા તો ‘લાંબી રેસનો ઘોડો’ છે. કોરોના વિશે ખૂબ વાતો કરી; હવે પેટ્રોલનાં બહુ નહીં ચર્ચાયેલાં પાસાં પર નજર નાખીએ.

વર્ષોથી આપણે ધરતીનું પેટ ઉલેચી રહ્યા છીએ. અબજો વર્ષોની પ્રક્રિયા પછી કુદરતે નિર્મિતું તેલ – અશ્મીય ઈંધણ કે પછી પેટ્રોલિયમ આપણે તીવ્ર જરૂરથી વાપરવા લાગ્યા અને તેને ધરતીમાંથી ખાલી કરવા લાગ્યા. તફુરાંત અવનિની સપાઠી પર મોટાં મોટાં કોતરો ખોટા કોલસો, ખનિજ અને ધાતુઓ કાઢવા લાગ્યા. ઈંધણના અતિશય દહનથી પર્યાવરણને થતી હાનિ વિશે લાંબા સમય સુધી કોઈએ દરકાર ન કરી અને હવે જ્યારે પગ નીચે રેલો આવ્યો છે, ત્યારે આપણે પર્યાવરણરક્ષણના ઉપાયો શોધવા અને તેના અમલીકરણ માટે હવાતિયાં મારવા લાગ્યા છીએ. માની લીધું કે ધરા પર સર્જયેલાં માનવનિર્મિત કોતરો તો કાળકમે ભરાઈ જરો અથવા તો પ્રકૃતિએ રચેલા પહાડો અને ખાઈઓને જેમ કોલસો, ખનિજ અને ધાતુઓનું ખનન કરીને નકામી બની ગયેલી - વસૂકી ગયેલી ગાયો જેવી ખાણોને ઉદાર દિલથી ધરા નિભાવી લેશે. પણ ધરતીના પેટાળમાંથી તેલ ઉલેચી લેતાં જે ખાલી જગ્યા પરી તેનું શું ? આપણું સામાન્ય જ્ઞાન તો કહે છે કે આજુબાજુની કે નીચે-ઉપરથી માટી અને ખડકો ધસી જઈ જમીનની નીચેનો ખાડો પૂરી દેશે અને ત્યારે ધરતીકંપ જેવી માનવસર્જિત કુદરતી હોનારત સર્જશે. પણ હજુ સુધી આમ બન્યું નથી. કોઈ ધરતીકંપનું કારણ તેલના કૂવા હોય તેવું જાણવામાં નથી આવ્યું. તો, ચાલો જાણીએ – તેલના કૂવા ખાલી થઈ જાય પછી શું ? કુદરત તેનો શો ઉપાય કરે છે ?

જમીન પર જે રીતે પાણીની નદીઓ વહે છે, સરોવરો અને સાગરો છે, તેવી રીતે ધરતીના પેટાળમાં અશ્મીય ઈંધણ કે કુદરતી તેલના પ્રવાહો અને ભંડારો નથી. અબજો વર્ષો પહેલાં અનેક મહાકાય પ્રાણીઓ અને વિવિધ ઓર્ગેનિક (જૈવિક) તત્ત્વો દરિયાના

તણિયે ધરબાઈ ગયાં હતાં. કુદરતની અકળ લીલાએ સર્જેલા પ્રલયથી તેમનું સામ્રાહિક મોત થયું હશે તેમ માનવામાં આવે છે, જે કાળકમે માટી, પથ્થર અને ખડકો જેવા પંચતત્ત્વોમાંના એક મૂળભૂત તત્ત્વની નીચે ધરબાઈ ગયા અને તેની

પર ખૂબ ઊંચું દ્બાણ આવ્યું. આ ભીમકાય દ્બાણને લીધે ગરમી ઉત્પન્ન થઈ અને ધરાની આંતરિક ગરમી તો સતત મળતી જ હતી. ગરમી અને દ્બાણને કારણે મૃત જીવો રંધાવા લાગ્યા. જાણે કે પૃથ્વી એક મોહું પ્રેશરકૂકર બની ગઈ. પરંતુ આ પ્રેશર (દ્બાણ) દૂર કરવા માટેની સીટી રૂપે વાલ્વ ક્યાંય હતો નહીં, માટે તેઓ વધુ ને વધુ રંધાવા લાગ્યા. અતિ રંધાયેલો ખોરાક એકદમ ગળી જાય છે; સૂપ જેવો બની જાય છે, ત્યારે આ તો છે હજાર હાથવાળાના કૂકરમાં તેયાર થયેલો સૂપ. આ સૂપ એ જ કૂડ ઓઈલ, જેને આપણે આજના યુગમાં ઉલેચી રહ્યા છીએ. કૂડ તેલની ચારે તરફ ભારે દ્બાણ કરતા છિદ્રાળું ખડકો હોય છે. નવનિર્ભિત પ્રવાહી પદાર્થ કૂડ તેલને છિકવા માટે કોઈ રસ્તો હોતો નથી કે ભારે દ્બાણવાળા ખડકો વચ્ચે નથી મળતી પૂરતી મોકળાશ કે તે ખણખણ વહેવા લાગે કે નથી હોતો કોઈ મોટો ખાડો, જેમાં તે સરોવરની જેમ પડ્યું રહે. એ હિસાબે ધરતી પરનું દૈવી પ્રવાહી પાણી નસીબદાર છે, જેને કોઈ ખડકો કે કોતરો દ્બાવતા નથી - જેથી ઝરણાં, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર રચાયાં. કુદરતના આશિષ પામેલા જળને એ જ કુદરતની રચના - માનવીના અભિશાપનો ભોગ બનતું પડ્યું. પાણીની બરબાદીની પરંપરા લાંબી અને જરૂરથી ચાલશે તો નજીકના ભવિષ્યમાં જ કુદરત ફરી પાછું પ્રેશરકૂકર ચૂલે ચડાવશે અને કૂડ ઓઈલ રૂપી સૂપ બનાવવાનું શરૂ કરશે. હા, તો કુદરતી પ્રવાહી કૂડ તેલને કોઈ રસ્તો ન મળતાં તે આજુબાજુના ખડકોનાં છિદ્રોમાં સમાઈ ગયું. છિદ્રાળું ખડકોની રચના માટીની ઈંટ કે સિમેન્ટ કોંક્રીટ જેવી હોય છે. આપણો અનુભવ છે કે ઈંટ ઉપર પાણી નાખવાથી તે પલળી જાય છે કે પછી કોંક્રીટની છતમાંથી પણ પાણી ટપકવા લાગે છે. પાણીની આપૂર્તિ બંધ થઈ જાય, તો પણ ઈંટ લાંબા સમય સુધી ભીની રહે છે એટલે કે છિદ્રાળું ઈંટ પાણીનો ભંડાર બની જાય છે. કેશાકર્ષણ અને બાલ્ય દ્બાણને લીધે કૂડ ઓઈલ છિદ્રાળું ખડકમાં સમાઈ જાય છે અને ખડકો તેલના ભંડાર બની જાય છે. વાળ જેવાં નાનાં છિદ્રો નલિકા રૂપે પણ હોય છે. સમગ્ર ખડકની રચના જોઈએ તો તેમાં ફક્ત દશેક ટકા જેટલો જ છિદ્રાળું ભાગ હોય છે, એટલે કે ફક્ત દશ ટકા જેટલી જ જગ્યા હોય છે. આટલી જગ્યા તો કોંક્રીટમાં પણ હોય છે. છિદ્રોમાં શોપામેલા પ્રાકૃતિક સૂપમાં માટી અને પાણી પણ ભણેલાં હોય છે.

જમીન પર શારકામ કરી, કુવો ખોઢી પંપથી તેલ ઉલેચવાનું કામ વાદળીમાં (સ્પોન્જ) ભરેલા પ્રવાહીને ભૂગળીથી (સ્ટ્રો) ચૂસવા બરાબર છે, પરંતુ કુડ તેલ ખડકોમાં ભારે દબાણ હેઠળ સંતાયેલું હોય છે માટે જ્યારે પંપનું ભૂગળું તેલ-ખડકો સુધી પહોંચે ત્યારે તેના પરનું દબાણ ઘટી જાય છે અને અંદર સંતાયેલું કુડ તેલ બહાર ધસી આવે છે. આ પ્રક્રિયાને વધુ જડપી બનાવવા માટે ઘણી વખત પાણી કે વરાળ દબાણપૂર્વક તેલના કુવામાં અંદરની તરફ છોડવામાં આવે છે કે પછી તેલનું પૃષ્ઠાતાજા (સરફેસ ટેન્સન) ઓછું થાય તેવી પ્રયુક્તિ અજમાવવામાં આવે છે. જ્યારે તેલ બહાર આવે ત્યારે ખડકોનાં છિદ્રોમાં થતી જગ્યા જમીનની નીચેનું પાણી કે ઉપરથી નાખવામાં આવતું પાણી લઈ લે છે. વાળ જેવાં પાતળાં છિદ્રોમાંથી માટી અને પાણીથી મિશ્રિત અશ્મીય તેલ ચૂસવું એ ભગીરથ કાર્ય છે.

ભૂસ્તરશસ્ત્રીઓના મત મુજબ સખત પરિશ્રમ અને અધ્યતન ટેક્નોલોજીના સહારે માનવી તેમાંથી વધુમાં વધુ સાઈ ટકા તેલ જ ચૂસી શકે છે. બાકીનું ચાળીસ ટકા તેલ અન્ય ટેક્નોલોજીના વિકાસની રાહ જોતું અંદર જ ધરબાયેલું રહે છે. કુદરત પોતાની રીતે આવનારી પેઢી માટે તેલનો જથ્થો સંગ્રહી રાખે છે, તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે તેના પર અકરાંતિયાની જેમ તૂટી પડવું. માનવીની તકેદારી અને પ્રકૃતિના આશીર્વાદને કારણે તેલ ઉલેચવાથી સર્જતા અવકાશને ભરપાઈ કરવા માટે જમીનની નીચે થતું હલનચલન ધરતીકંપ નોતરે તેટલું હોતું નથી. તેલના કુવાનું શારકામ લગભગ ત્રણ ડિલોમીટરની ઊંડાઈ સુધી થતું હોય છે. ધરતીકંપ માટે જવાબદાર પૃથ્વીના આંતરિક પોપડા (સિસ્મિક પ્લેટ) તો તેનાથી ઘણા નીચે હોય છે માટે શારકામથી તેને કોઈ પણ રીતે ખલેલ પહોંચે નહીં.

એક બીજી વાત, જેમ કોરી ઈટ કે ભીની ઈટના કદમાં કે મજબૂતાઈમાં કોઈ ફેર નથી હોતો તેમ તેલવાળા કે તેલ શોષેલા ખડકોમાં પણ કોઈ ફેર નથી હોતો. છતાં પણ ક્યારેક કુદરતી રીતે જ નબળા ખડકોમાંથી તેલ ઉલેચવાને કારણે તે તૂટી જાય છે, સંકોચાઈ જાય છે અને બાજુના ખડકો ત્યાં ધસી આવે છે. આ હલનચલનને લીધે ધરતી પ્રૂજવા લાગે છે. હા, પણ આ પ્રૂજારી રસ્તા પરથી ભારે ટ્રેક્ટર કે ખટારો પસાર થાય ત્યારે જેટલી થાય તેટલી જ થાય છે. ધરતીના પેટાળમાંથી ઉપર આવી ગયેલા કુદરતી સૂપ કુડ ઓઈલ પર પ્રક્રિયા કરીને કેરોસિન, પેટ્રોલ, ડીજલ જેવા વિવિધ પ્રકારના જવલનશીલ પદાર્થો મેળવાય છે. તહુપરાંત બીજી છ હજાર જેટલી પેટ્રોલિયમ ઉપપેદાશો પણ મેળવાય છે. આ માટે ‘પેટ્રોકેમિકલ’ નામની વિજ્ઞાનશાખાનો ઉદ્ભબ થયો. તેની કેટલીક ઉપપેદાશો જેવી કે રસાયણિક ખાતરો, કાર્બિટ, પરફસ્ફૂમ, જંતુનાશકો, પેટ્રોલિયમ જેલી, સાબુ વગેરે આપણું જીવન સરળ બનાવવામાં મદદ કરે છે.

નિષ્ણાતોનું કહેવું છે કે ધરતીના પેટાળમાંથી બહુઉપયોગી કુડ તેલ ચૂસવાને કારણે ન તો કોઈ કુદરતી-માનવસર્જિત હોનારત થશે કે ન આજે આપણી પાસે બધું જ તેલ લેવાની ક્ષમતા છે. તેનો અર્થ એ નથી કે અશ્મીય ઈધણનો મનજાવે તેમ ઉપયોગ કરી પર્યાવરણને ડહેણી નાખવું અને પ્રલયને નોતરું આપવું.

— ચિંતન ભડ્ય

મેમરી સ્વિચ

ભારતીય વિજ્ઞાનીઓએ મગજમાં સ્મૃતિસંગ્રહ-પ્રક્રિયાને સક્રિય કરતી મેમરી સ્વિચ શોધી કાઢી છે — એવા સમાચાર થોડાં વર્ષો પહેલાં છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. મારા મગજમાં ‘મેમરી સ્વિચ’ ફિટ કરવાનું કાં તો જગતનિયંતા ભૂલી ગયા છે અથવા તેમેજ થયેલી મેમરી સ્વિચ સાથે હું જન્મ્યો હોઉં એમ પણ બને; જે હોય તે - પણ આ સમાચારની વિગત અત્યારે હું ભૂલી ગયો છું. આ સમાચારવાળું છાપાનું પાનું મેં ક્યાંક સાચવીને રાખ્યું છે, પણ ક્યાં રાખ્યું છે એ યાદ આવતું નથી. પણ પછી કેટલાંક વર્ષે મને ઓચિંતાં મેમરી સ્વિચની વાત યાદ આવી. એટલે તીવ્ર યાદશક્તિવાળા મારા એક મિત્રને આ અંગે પૂછ્યું તો એણે કહ્યું કે ‘હા, આવા સમાચાર મેં વાંચ્યા હતા. પણ મારી યાદશક્તિ પહેલેથી બહુ સારી છે એટલે મારે એ સમાચાર કામના નહોતા. પણ તારા માટે આ સારા સમાચાર ગણાય. તારા મગજમાં ફિટ કરેલી મેમરી સ્વિચ બગડેલી છે. તારી બગડેલી મેમરી સ્વિચ રિપોર્ટ કરાવવા માટે તું આ અંગે તપાસ કર. કોઈ સાયન્ટિસ્ટને પૂછી જો.’ જોકે પછી કોઈ સાયન્ટિસ્ટને પૂછવાનું તો કાયમ માટે રહી જ ગયું.

મારી મેમરી સ્વિચ બગડેલી છે એવું પહેલવહેલું કોણે અને ક્યારે યાદ કરાવ્યું એ તો અત્યારે હું ભૂલી ગયો છું. અત્યાર સુધીની ઉમરમાં ભૂલી જવાના કારણે અસંખ્ય વાર ગોટાળા થયા છે. આ બધા ગોટાળા હું તો ક્યારનો ભૂલી ગયો છું. પણ એમાંના કેટલાક ગોટાળાઓની વાતો ઘરના સભ્યો, મિત્રો, સહકાર્યકરો, પડોશીઓ વગેરેએ અનેક વાર મને કહી છે. એટલે એ બધી વાતો મારા મગજમાં છપાઈ ગઈ છે.

મારા ભુલકણાપણાનાં મુખ્ય બે ક્ષેત્રો છે : વ્યક્તિઓને ઓળખવા વિશે અને કોઈ સ્થળ શોધી કાઢવા વિશે. આ બંને બાબતોમાં મેં અનેક વાર અનેક ગોટાળા કર્યા છે. આ સિવાયનાં પેટાક્ષેત્રો તો પાર વિનાનાં છે !

મારું વેવિશાળ થયું ત્યારે પત્નીને એક બહેન પણ હતી (‘હતી’ એટલે ત્યારે હતી ને આજેય છે.) સાણી અને પત્નીના ચહેરામાં કશું સાખ્ય નહોતું, પણ બંનેની ઉમર અને શારીરિક બંધારણમાં ખાસ કશો ફરક નહોતો. એટલે વેવિશાળ પછી પહેલી વાર ઉત્સાહભરે સાસરે ગયો ત્યારે ત્યાં વસતી બે યુવતીઓમાં સાણી કઈ અને પત્ની કઈ એ અંગે મારા મનમાં ભારે દ્વિધા થયેલી. જેને પહેલીવહેલી વાર મળવાનું થયું એ પત્ની છે કે સાણી એ મારાથી જલદી નક્કી થઈ શક્યું નહિ. મારી રસિકતામાં સહેકે ઊંશપ નહોતી. સખીને સંબોધી શકાય એવી અનેક સંસ્કૃત ઉક્તિઓ મને કંદસ્થ હતી. (મારી યાદશક્તિની આ જ તો વિચિત્રતા છે !) પણ આ પત્ની હશે કે સાણી એની નિશ્ચિતતાના અભાવે આ રસિક ઉક્તિઓ કદી બતાવવામાં ઘણું જોખમ હતું. એ જો પત્નીને બદલે સાણી નીકળે તો શશુરગૃહની પ્રથમ મુલાકાતમાં જ મારી રસિકતા ઘણી અવળી અસર ઊભી કરે. ‘તું પત્ની છો કે પત્નીની બહેન ?’ - એવું નિખાલસતાથી

પૂછી લેવાનો વિચાર મને આવ્યો. પણ જો એ પત્ની હોય તો, પ્રથમ ભિલને આત્મા આત્માને ઓળખી કાઢે એ વાત તો બાજુ પર રહી, પણ આત્મા શરીરને પણ ન ઓળખે એ દુઃસ્થિતિ પત્ની સહન નહિ કરી શકે એમ માની નિખાલસત્તા પ્રગટ કરવાનું મેં મોક્ષ રાખ્યું અને પત્ની હોય તોય ચાલે અને સાણી હોય તોય ચાલે - ચાલે તો નહિ જોકે - પણ નભી જાય એ રીતે કેટલીક ઔપયારિક વાતો મેં કરી. હું લેખક છું - એ જમાનામાં તો કવિતાઓય લખતો એટલે પ્રથમ ભિલને શુંનું શું કહીશ એવી રંગોળીઓ પત્નીએ મનમાં પૂરી રાખેલી. એના હદ્ય પર એનો ભારે ઘા પડેલો. એ ઘા રૂઝવવા મેં પત્રોના ઢગલા કરી દીખેલા, પણ બુંદથી ગયેલી આબરૂ હોજથી પાછી ન આવી ! લગ્ન પછી બગદેલી મેમરી સ્વિચને કારણે આનાથીય ચિઠ્યાતા ગોટાળા મેં કરવા માંડ્યા ત્યાર પછી જ પત્નીનો પૂર્વનો એ ઘા રૂઝાયો.

પુત્રજન્મ વખતે અમે વતનમાં રહેતાં હતાં. પુત્ર બેસતાં શીખેલો, પણ ચાલતાં ને બોલતાં નહિ શીખેલો. એ વખતે પહેલીવહેલી વાર હું એને લઈને બહાર નીકળ્યો અને એક પાનવાળા મિત્રને ત્યાં એને ભૂલીને વેર આવતો રહ્યો ! પુત્રને બોલતાં નહોતું આવડતું એમ એ રડતાં પણ શીખેલો નહિ. એટલે ભવિષ્યમાં પોતે કેવા પ્રકારનાં પાન ખાશે એ વિચારતો એમ ને એમ સ્થિર બેસી રહ્યો. બધા ગ્રાહકો ગયા પછી પાનવાળા મિત્રનું ધ્યાન ગયું. ‘આ કોનો બાબો અહીં રહી ગયો?’ એ પ્રશ્ને બિચારા એકદમ મૂંજાઈ ગયેલા. બીજુ બાજુ હું વેર પહોંચ્યો અને ‘બાબો ક્યાં?’ એ પ્રશ્નનો સામનો કરવાનો આવ્યો ત્યારે હું તો એમના કરતાંય વધુ મૂંજાઈ ગયેલો. પત્ની ને બા રડવા માંડ્યાં. આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈ ગયાં. ‘તમે ક્યાં ક્યાં ગયા હતા એ યાદ કરો.’ સૌ મેમરી સ્વિચ ઓન કરવાનું કહેવા લાગ્યાં. ઘેરથી નીકળ્યા પછી વેર પાછો ફર્યો ત્યાં સુધીમાં પાંચ-છ જગ્યાએ ગયો હતો, પણ એ વખતે એકેય જગ્યા યાદ ન આવી. એને બદલે પેંડરેક વર્ષ પહેલાં આવી જ એક સાંજે એક મિત્રના પિતાની તબિયતના ખબર પૂછવા હોસ્પિટલમાં ગયો હતો એ યાદ આવ્યું. (મારી મેમરી સ્વિચ કોઈક વાર એકદમ ખોટી રીતે ચાર્જ થઈ જાય છે, ત્યારે આવું થાય છે.) પણ એ કશા કામનું નહોતું.

‘એ શું યાદ કરશે ?’ પત્ની રડતાં રડતાં બોલી ‘એમના હાથમાંથી કોઈ બાબાને લઈ ગયું હશે તોય એમને જ્યાલ નહિ રહ્યો હોય.’ પત્નીની વાત સાંભળી સૌ સ્તર્થ બની ગયાં. પત્નીની વાતમાં થોડી અતિશયોક્તિ અવશ્ય હતી, પણ આવું તો ન જ બને એવું ખાતરીપૂર્વક કહેવાની હિંમત મારામાં ત્યારેય નહોતી ને આજેય નથી. સદ્ભાગ્યે પાનવાળા મિત્રની મેમરી સ્વિચ બિલકુલ ઓર્ડરમાં હતી. મારે આવડો બાબો છે એની એમને ખબર હતી ને થોડી વાર પહેલાં જ હું એમની દુકાને ગયો હતો એય એમને યાદ હતું એટલે એ બાબાને લઈને મારે વેર આવ્યા અને સૌનો શાસ હેઠો બેઠો. એ વખતે મેં પાનવાળા મિત્રને પૂછેલું કે ‘તમે અહીં આવ્યા ત્યારે દુકાન બંધ કરવાનું ભૂલી નથી ગયા ને ?’ આ પ્રશ્ન સાંભળી સૌ હસી પહેલાં એ પણ મને બરાબર યાદ છે. પુત્રનાં દાદીમા અને માતાના મુખે અનેક વાર સાંભળી-સાંભળીને પુત્રની આ કથા મોઢે થઈ ગઈ છે. પુત્રે પોતે પણ મારી હાજરીમાં અનેક વાર એના મિત્રોને આ કથા કહી સંભળાવી છે એટલે કશીય લૂલ વગર હું આ કથા ઉતારી શક્યો છું.

મારા જ નામવાળી સોસાયટી ('રતિલાલ પાઈક')માં છેલ્લાં વીસ વરસથી હું રહું છું. (આખી સોસાયટી મારા નામે છે તેથી ઈન્કમટોક્સવાળાઓએ ગેરસમજ કરવી નહિ. મારો એક ફ્લેટ પણ માંડ માંડ થયો છે.) વાસ્તુ પછી આ સોસાયટીમાં અમે પહેલવહેલાં રહેવા આવ્યાં ત્યારે પહેલે દિવસે સાંજે ઓફિસેથી પાછો ફર્યો ત્યારે મને મારો બ્લોક નહોતો જડયો ! છન્નુ ફ્લેટ અને બાર બ્લોક ! આમાં કયાંક મારો ફ્લેટ હતો એમાં કશી શંકા નહોતી, પણ આમાંથી કયો ફ્લેટ મારો એ વિશે ખાતરી થતી નહોતી. સોસાયટીમાં બે પ્રકારના બ્લોક છે - મોટા ને નાના એમ બે જાતના ફ્લેટવાળા બે બ્લોક. મારી આર્થિક ગુજરાત હું ભૂલી શકતો નથી ને ભૂલી જાઉં છું તો લેણદારો તુરત યાદ કરાવી દે છે. એટલે મારો ફ્લેટ નાના બ્લોકમાં છે એની મને ખાતરી હતી. પણ નાના બ્લોક આઈ કે નવ છે તે યાદ ન આવ્યું. (આજે પણ બાર બ્લોકમાંથી નાના બ્લોક આઈ છે કે નવ તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.) હું નાના બ્લોકની બરાબર સામે ઊભો રહ્યો. સામેથી આવી રહેલા એક સજજનને ઊભા રાખીને મેં પૂછ્યું, 'આ નાના બ્લોકમાંથી એક બ્લોકમાં રતિલાલ બોરીસાગર રહે છે. આજે જ તેઓ અહીં રહેવા આવ્યા છે. તેમનો બ્લોક કયો તે તમે કહી શકો ?' પેલા સજજન ધારી-ધારીને મારી સામે જોવા લાગ્યા. પછી એમણે પૂછ્યું, 'તમારું નામ શું ?'

'રતિલાલ બોરીસાગર' મેં કહ્યું.

સોસાયટીમાં માનસિક અસ્થિરતાવાળા સભ્યો પણ રહે છે એ જ્ઞાણી એમને આધાત લાગ્યો હોય એવું એમના ચહેરા પરથી લાગતું હતું. મેં કહ્યું, 'મને કશી માનસિક તકલીફ નથી. હું એકદમ સ્વસ્થ છું, ઓફિસર છું, હાસ્યલેખક પણ છું, પણ અત્યારે પૂરી ગંભીરતાથી પૂર્ણ છું. આજે જ અમે અહીં રહેવા આવ્યાં છીએ એટલે બ્લોક જડતો નથી. ફ્લેટ નંબર પણ યાદ નથી આવતો. પણ બ્લોક જરી જાય તો ફર્સ્ટફ્લોર પરના બધા ફ્લોટમાં પૂરી શકાય. ફર્સ્ટફ્લોરના એક ફ્લોટમાં હું રહું છું એટલું તો નક્કી છે.'

મારી આ વાત સાંભળી તેઓ હસી પડ્યા. હું હસાવવાના એકમાત્ર ઉદેશથી બોલ્યું છું ત્યારે શ્રોતાઓ કેટલીક વાર નથી પણ હસતા; પરંતુ અત્યારે હસાવવાનો સહેજે ઉદેશ નહોતો તોય આ શ્રોતા ખડખાડત હસી પડ્યા. આ પછી એમણે કહ્યું, 'ચાલો, હું તમને તમારા ફ્લોટમાં લઈ જાઉં. મહિના પહેલાં તમે તમારા ફ્લોટનું વાસ્તુ કર્યું હતું ત્યારે સોસાયટીમાં રહેવા આવી ગયેલા બધા સભ્યોને આઈસકીમ ખાવા નિમંત્રેલા. હું પણ એ દિવસે તમારે તાં આવેલો. જુઓ, અત્યારે આપણે જે બ્લોકની નજીક ઊભા છીએ એ જ તમારો બ્લોક છે. આમ છતાં, હું તમને છેક તમારા ફ્લોટમાં મૂકી જાઉં. ઘરના સભ્યોને તો તમે ઓળખી શકશો ને ? જોકે તમે નહિ ઓળખો તોય એ લોકો તો તમને ઓળખી જ જશે ને ?' કહી તેઓ ફરી હસી પડ્યા.

આવું છે. મારી મેમરી સ્વિચ બગડેલી છે. ભારતીય વિજાનીઓએ માનવમગજમાંની મેમરી સ્વિચ શોધી કાઢી એ ઘણી આનંદની વાત છે. પણ આ મેમરી સ્વિચ રિપોર્ટ કરવાની રીત શોધી કાઢવાનું તેઓને યાદ રહે એવી મારી પરમ કૃપાળું પ્રભુને ગ્રાર્થના છે.

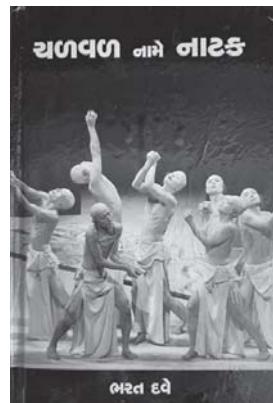
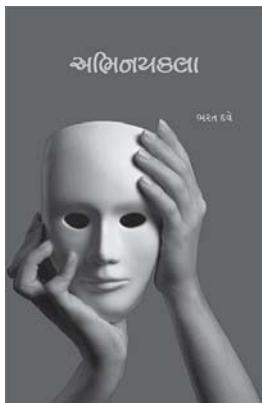
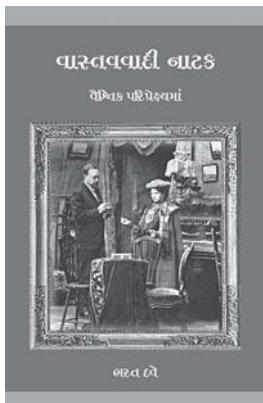
- રતિલાલ બોરીસાગર

નાટ્યવિમર્શની વિસ્તારતી દ્વિતિજો

પ્રબુદ્ધ રંગકર્મી સ્વ. ભરત દવેએ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં પરિણત પ્રજ્ઞાના ફળસ્વરૂપે નાટક અને રંગભૂમિવિષયક જે પાયાનાં ચાર પુસ્તકો આપ્યાં તેમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ઈ. સ. ૨૦૧૫માં પ્રકાશિત ‘વાસ્તવવાદી નાટક - વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષયમાં’ પુસ્તક, કોઈ દિગદશકી ગુજરાતીમાં નાટકો વિશે લખેલો એક મહત્વનો દસ્તાવેજ છે. કુલ ૧૮ જેટલાં પ્રકરણોમાં વિભક્ત ચારસો પૃષ્ઠો ધરાવતું આ દણદાર પુસ્તક, વાસ્તવવાદના આગમન પૂર્વે રંગભૂમિને પ્રભાવિત કરનારાં પરિબળો અંતર્ગત ચાર્ચ ડાર્વિન, કાલ્માર્ક્સ અને રિચાર્ડ વાજનર - આ ગ્રણેયના સમાજ પરના પ્રભાવ વિશે વિગતે ચર્ચા કર્યા બાદ, રંગદર્શિવાદ તથા ગેટે અને શિલર, વિકટર હુંગો, યુનિજ સ્કાઈબ, એલેક્ઝાન્ડર જ્યૂમા વગેરેનું રંગદર્શિવાદ(Romanticism)ના પ્રચલનમાં યોગદાન વિશે તલસ્પર્શી માહિતી આપે છે. બાલ્કાક ગુસ્તાવ ફ્લોબર્ટ, રશિયન સાહિત્યકારો, ગોન કોર્ટ બંધુઓ, એમિલ જોલા અને નિસર્ગવાદ, નિસર્વવાદ - વાસ્તવવાદની છાણાવટ દ્વારા રંગભૂમિ ઉપર વાસ્તવવાદ આવ્યો તે પહેલાં સાહિત્યનાં સ્વરૂપોમાં તેનો પ્રવેશ કેવી રીતે થયો તે દર્શાવી વાસ્તવવાદની યોગ્ય પૂર્વભૂમિકા બાંધી આપે છે.

તે પછીનાં પ્રકરણોમાં ભરત દવેએ વાસ્તવવાદ સાથે સંકળાયેલા અગ્રણી નાટ્યકારો ઈભસન, સ્ટ્રીન્ડબર્ગ, ચેખોવ, હોપ્ટમેન, ટોલ્ક્ટોય અને ગોકીનાં નાટકોમાં વાસ્તવવાદ કેવો વિભિન્ન સ્વરૂપે ડેકાય છે તથા વાસ્તવવાદી શૈલીમાં લખાયેલાં નાટકો ડ્યુક ઓફ સેક્સ મેનિજન, આન્ડ્રે એન્ટોઈન, ઓટો બ્રાહ્મ, સ્ટાનિસ્લાવસ્કી, જેક્સિસકોપો, લી સ્ટ્રેસબર્ગ અને હેરોલ્ડ ફિલરમેન જેવા વાસ્તવવાદ સાથે મૂળભૂતપણે સંકળાયેલા અગ્રણી દિગદશકી દ્વારા રંગમંચ ઉપર કેવા બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપે સાકાર થઈ ઊંઠે છે તેનું યોગ્ય પૃથક્કરણ કરવા ઉપરાંત વીજળી અને સિનેમા જેવી બે મહાન શોધોને લીધે રંગભૂમિએ કેવી કાંતિકારી કરવટ બદલી અને એડોલ્ફ એપિયા, ગોર્ડન કેગ, રોર્બર્ટ એડમન્ડ જોન્સ, લી સિમોન્સન, નોરમન બેલ ગેડીઝ, જો મિલ્યાઈનર જેવા સેટ-લાઈટસના કલાકસબીઓએ અવનવા અખતરા દ્વારા નાટ્યપ્રસ્તુતિને કેવો નવો ઓપ આપ્યો તેનો પણ સર્વાંગી અને સિલસિલાબંધ અહેવાલ પૂરો પાડે છે. વાસ્તવવાદથી આગળ પડતા પ્રવાહોને પણ ભરત દવે એટલા જ ઉમળકાથી આદેખે છે. મેયરહોલ્ડ, વખતાંગોવ, તૈરોવ, રેનહાર્ટ જેવા રંગચિન્તકો અને રંગકર્માંઓ દ્વારા રંગમંચીયતા theatricalityનું માનબેર પુનરાગમન અને પ્રસ્થાપન; મેટરલીક, રોસ્ટાન્ડ, પિરાન્ડેલો, લોર્ક અને સાર્ત જેવા અગ્રગણ્ય નાટ્યકારો દ્વારા ‘પ્રતીકવાદી નાટકો’ની રચના, બન્નીડ શો અને ઓસ્કાર વાઈલ્ડ દ્વારા બ્રિટિશ રંગભૂમિનું ઘડતર, ગ્રાણ વિખ્યાત આઈરિશ

નાટ્યકારો – સિન્જ, ઓકેસી અને થીટ્રુસ – નું પ્રદાન; પિસ્કાટર, ટોલર, બ્રેઝ દ્વારા પ્રસ્થાપિત સામાજિક-રાજકીય પરિબળોની રંગભૂમિ અને યુજિન ઔનિલ, ટેનિસી વિલિયમ્સ, આર્થર મિલર દ્વારા અમેરિકન નાટકોમાં પ્રવર્તમાન અભિવ્યક્તિવાદ વિશે મૂલગામી ચર્ચા કરી ભરત દવે અટકી જતા નથી; વાસ્તવવાદ અને પ્રતિવાસ્તવવાદના પરિપ્રેક્ષયમાં ભારતીય અને ગુજરાતી નાટકની પણ ગવેષણ આવરી લઈ ‘ઉપસંહાર’માં પોતાની સમગ્ર વિચારણાને સાંપ્રદત સાથે જોડી આપે છે.

‘વાસ્તવવાદી’ નાટક સંબંધી પુસ્તક મહદુંશે પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિના સર્જકોને આવરી લે છે તો ઈ. સ. ૨૦૧૬માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રકાશિત ભરત દવેનું ‘આધુનિક ભારતીય રંગભૂમિના સર્જકો’ પુસ્તક સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય રંગભૂમિને ઘડનારા નાટ્યકારો, દિગ્દર્શકો અને રંગકર્માંઓના પ્રદાનને આવરી લે છે. આધુનિક ભારતીય રંગમંચના પિતામહ પૃથ્વીરાજ કપૂર, આધુનિક હિન્દી નાટકના અગ્રહૃત મોહન રાડેશ, ધર્મવીર ભારતી અને તેમનું આધુનિક ભારતીય રંગમંચની દિશા બદલી નાંખવામાં કાંતિકારી પુરવાર થયેલું નાટક ‘અંધાયુગ’, સામાજિક ઉદ્દેગ અને હિસાના વ્યાખ્યાકાર વિજય તેન્દૂલકર, જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત કવિ નાટ્યકાર ચંદ્રશેખર કમ્બાર, ગ્રીજી રંગભૂમિના રચયિતા : બાદલ સરકાર, બહુવિધ કલાઓના સ્વામી ગિરીશ કર્ણાડ, મહારાષ્ટ્રના આતી લોકપ્રિય લેખક અને હાસ્યકાર પુ. લ. દેશપાંડે, બંગાળી રંગમંચના મહાનાયક શંખુ મિત્રા, લોકનાટ્યના પ્રદરી હબીબ તનવીર, રંગપ્રશિક્ષણ સાથે જોડાયેલ ભારતીય રંગભૂમિની એક અજોડ શાખિયત ઈંગ્રેઝીમ અલ્કાજી, સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના સમર્થ ભાષ્યકાર કવાલમ નારાયણ પનિકર, લોકનાટ્યકલાનો સુરીલો જાહુગર બી. વી. કારંથ, ગ્રામસ્તરે નાટક અને ફિલ્મના પ્રવર્તક કે. બી. સુભન્ના, બંગાળના હિન્દી રંગકર્મી શ્યામાનંદ જાલાન, જાજરમાન મહિલા દિગ્દર્શક વિજયા મહેતા, હિંદી રંગમંચના નાટ્યગુરુ પંડિત સત્યદેવ દુબે, બંગાળના ફાયરબાન્ડ રંગકર્મી દુરમ્રસાદ સેનગુપ્તા, વિકમસર્જક નાટક ‘ધારીરામ’ના રચયિતા જગ્ભાર પટેલ, ઉત્તર પૂર્વીય કલાપ્રદેશના મહાન રંગકર્મી રતન યિયમ,

ભારતની અંગેજ રંગભૂમિના કષ્ણધાર એલેક પદમશી, પ્રકાશના અવનવા ખેલોના કીમિયાગર તાપસ સેન, મંયસજાળાના કુશળ કસબી ખાલીદ ચૌથરી, રંગમંચ અને ફિલ્મોના સંગીતકાર ભાસ્કર ચેંડાવરકર.

ભારતીય રંગમંચ પર લાંબા ગાળાનો પ્રભાવ પાડનાર મરાઈ, હિન્દી અને કન્નડ રંગમંચ સાથે સંકળાયેલા આવા અઢળક ધુરંધર કલાકારોની સરખામણીમાં ગુજરાતી રંગભૂમિ સાથે સંકળાયેલા કેવળ એક જ કલાકારને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને તે છે, ગુજરાતના અલગારી નટસાટ જશવંત ઠાકર. ભરત દવે તેનાથી પૂરેપૂરા સભાન છે અને આમ કરવા પાછળનાં તેમની પાસે તેમનાં પોતાનાં કારણો પણ છે. મરાઈ કન્નડ કે હિન્દી રંગભૂમિનો ચૈતન્ય ધબકાર ગુજરાતી મંચ પર કેમ કરીને જિલાય એ ઉદાત્ત ધ્યેયને વરીને ભરત દવેએ આ પુસ્તકની રચના કરી છે કે જેથી બીજા પ્રદેશોની તુલનામાં ભરપૂર વ્યાવસાયિક સક્ફળતા મેળવનાર ગુજરાતી રંગભૂમિ, પ્રયોગર્હમાં રંગમંચકેતો પણ એટલી જ સક્ફળતા પ્રાપ્ત કરી સમગ્ર રાષ્ટ્રીય રંગમંચના સ્તરે ઘેરો પ્રભાવ પાડવા ઉત્સુક બને, સંક્ષમ નીવડે.

ઈ. સ. ૨૦૧૮માં નવભારત સાહિત્ય મંદિર દ્વારા પ્રકાશિત ‘અભિનયકલા’ વિશેનું ભરત દવેનું પુસ્તક, આજે જ્યારે આપણા મોટા ભાગના પ્રેક્ષકો અને સ્વયંનંટે પણ અભિનય અંગે ખૂબ જ સાધારણ અથવા ઉપરછલ્લી સમજ ધરાવે છે; અભિનય અંગેની આપણી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સમજ, આજે જ્યારે ચીલાચાલુ હિન્દી ફિલ્મો, ટીવી શ્રેષ્ઠીઓ અને મનોરંજક ગુજરાતી નાટકોથી મહંદંશ વિકસી છે ત્યારે અભિનય કેવળ એક શાસ્ત્ર જ નહિ પણ જીવનભરની એક અવિરત સાધના છે; અભિનયકલા એક અનંત મહાસાગર છે જેનો કોઈ આખરી કિનારો કે પડાવ નથી. અભિનયમાં ક્યારેય કોઈ પૂર્ણતા જેવું નથી. દુનિયાનો મહાનમાં મહાન નટ પણ પ્રત્યેક પ્રયોગે નવું નવું શીખતો રહે છે, વિકસતો રહે છે એવું પુરવાર કરવા મથે છે. અહીં અભિનયની ખરી વ્યાખ્યા પણ છે ને અભિનયમાં સક્ફળ થવાની શરતોનું વિશ્લેષણ પણ છે.

સંસ્કૃત નાટકોમાં અભિનય કરવામાં માર્ગદર્શક નીવડનાર ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રની ઊરી છાણાવટ છે તો ભારતીય લોકનાટ્યો, ઉર્દૂ રંગમંચ અને આધુનિક ભારતીય રંગભૂમિ પર પ્રવર્તતા અભિનયની સમતોલ સમીક્ષા પણ છે. શ્રીક રંગભૂમિના સર્વપ્રથમ નટ થેસ્પિસની વાત છે તો સ્ટાનિસ્લાવસ્કી, લી સ્ટ્રેસબર્ગ દ્વારા પ્રચલિત બનેલ ‘મેથડ ટેક્નિક’નો એડલર, મેઈજનર, વિલિયમસન, એલેકઝાન્ડર, મિશેલ ચેખોવ, ઉટા હેગન, વાયલા સ્પોન્નિલ, ક્રીથ જાહેનસ્ટોન અને તેવિડ મેટ - ના પ્રદાન વિશેનું આકલન છે તો લોરેન્સ ઓલિવિર અને જહેન ગીલગુડ દ્વારા ઉદ્ઘાટિત મહાન અભિનયનાં રહેસ્યો વિશેની જાણકારી પણ છે. મેયરહોલ્ડ, વખતાંગોવ અને બર્ટેલ્ટ બ્રેન્ટ દ્વારા પ્રતિપાદિત ‘વાસ્તવ-વિરોધી અભિનય’ વિશ્લેષણ છે તો મિશેલ સેન્ટ-લેનિસ, એટિન ડેકો, જેક્વિસ લેકોક, તાદાશી સુગુડી, મેરી ઓવલી, એન બોગાર્ટ, દુડેલ્ફ લાબાન જેવા પ્રશિક્ષકો દ્વારા પ્રવર્તતમાન શરીરકેન્દ્રી રંગભૂમિ-ફિલ્મ થ્યેટર અને તેમાં પ્રયોજના વિશીષ પ્રકારના અભિનયનું પૃથક્કરણ પણ છે. લીલાનાટ્યો દ્વારા

પ્રેરિત ‘કલ્યાનાસર્જિત રંગભૂમિ’ની વિશેષતા છે તો એન્ટોનિન આર્તુ, દારિયો ફો, જર્જી ગ્રોટોબ્સ્કી, ઓગસ્ટા બોલ દ્વારા પ્રસ્થાપિત ‘ઉત્તર આધુનિક રંગભૂમિ’ની નવીનતા પણ છે. વિદેશી ફિલ્મ કલાકારો-માર્લોન બ્રાન્ડો, સિડની પોઈટીયેર, એન્થની ક્વીન, રિચાર્ડ બર્ટન, પીટર ઓટોલ, ડસ્ટિન હોફ્મેન, જેક નિકોલ્સન, ટોમ હેન્કસ, ડેનિયલ ટે-લ્યુઇઝ, ટોશિરો મિફ્યુન, રોબર્ટ ડિ નિરો અલ પચીનો, મેરિલ સ્ટ્રીપ, ચાર્લીઝ થેરોન - ની અભિનયાત્માનું નિરૂપણ છે તો ભારતીય ફિલ્મોના ઉલ્લેખનીય અભિનેતાઓ દિલીપકુમાર, અમિતાભ બદ્ધન, નસીરુદીન શાહ, ઓમ પુરી, કમલ હાસનની અભિનેતા તરીકેની આગવી લાક્ષણિકતાઓનું વર્ણન પણ છે. અભિનય-તાલીમની જરૂર ખરી ? એ પાયાના પ્રશ્નની છણાવત છે તો નાટ્યતાલીમનાં સ્થળો વિશેની માહિતી પણ છે. યુનિવર્સિટી કક્ષાએ અભિનયની તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નહીં પણ પ્રશ્ન પ્રશ્નકો માટે પણ તેમનો ‘ચેતોવિસ્તાર’ કરનાનું આ પુસ્તક છે.

અને હવે વાત, ઈ. સ. ૨૦૧૮માં ‘ગૂર્જર પ્રકાશન’ દ્વારા પ્રકાશિત ભરત દવેનું અનન્ય પુસ્તક ‘ચળવળ નામે નાટક’ - ગુજરાતનાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિક ‘કુમાર’માં પ્રકાશિત થયેલા લેખોના સંગ્રહ વિશે. રંગભૂમિના માધ્યમ વડે માનવજીતને પજવતા મુદ્ઘાઓ પર લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું, એ બાબતે તેમને સંવેદનશીલ કરવા, વિચાર કરતા કરવા અને મૂળ તો હાલની વિષમ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવવા પ્રેરિત કરવા એ કામ સમાજલક્ષી રંગમંચનું છે. સહીઓથી ઘર કરી ગયેલી કેટલીય માન્યતાઓ અને પરંપરાઓમાંથી બલદાર નીકળીને માણસને આ જીવ અને જગતને નવેસરથી જોવા-મૂલવવાની દસ્તિ પણ રંગભૂમિએ આપી છે. ભરત દવેનું આ પુસ્તક, આવી આંતર અને બાધ્ય - બંને પ્રકારની ચળવળ દર્શાવતાં નાટકોની તેમજ નાટ્યકારોની વાત કરે છે. ઈરવિન પિસ્કાટરની ‘ઉપયોગિતાવાદી રંગભૂમિ’, ડારિયો ફોની રાજકીય વિનોદની રંગભૂમિ, ઓગસ્ટો બોલની પ્લાટિટો અને શોભિતોની રંગભૂમિ, જર્જી ગ્રોટોબ્સ્કીની ‘ગરીબ’ રંગભૂમિ (પુઅર થિયેટર), એન્ટોનિન આર્તુની કૂરતાની રંગભૂમિ, યુજિનો બાર્બાની તત્કાળ સ્કુરિત રંગભૂમિ, લૂછ વાલ્ડેઝ દ્વારા પ્રસ્થાપિત ખેતકામદારોનો રંગમંચ - પશ્ચિમની રંગભૂમિના આ વિચારોતેજીક નાટ્યપ્રવાહોની સમાંતરે ભરત દવે, ‘ભારતીય શેરીનાટક’ સમેત ભારતીય રંગભૂમિના સમાજલક્ષી અને રાજકીય નાટ્યપ્રવાહો વિશે જે તલસ્પર્શી ચર્ચા કરી છે તે આજના બદલાઈ રહેલા (ખરેખર તો) વણસ્પી રહેલા વૈશ્વિક વાતાવરણમાં અત્યંત પ્રાસંગિક બની રહે છે. નાટકને કે રંગભૂમિને કેવળ હળવા મનોરંજનનું સાધન માની બેઠેલા સૌ કોઈ ‘નાટક દ્વારા ચળવળ’ને આલેખનું આ પુસ્તક અને તેનો વિષય કદાચ નવો કે અજ્ઞાણો લાગી શકે પણ ભરત દવેએ રંગભૂમિના આ અજ્ઞાણ્યા લોકમાં પોતાની રસપ્રદ શૈલી વડે આપણો પ્રવેશ કરાવી, આપણને નોખા નોખા રોમાંચક નાટ્યપ્રયોગોના પરોક્ષ સાક્ષી બનવાનું જે સદ્ધભાગ્ય સંપડાવ્યું છે તેના માટે આપણે સૌ એમના સદાકાળ ઋણી રહીશું.

- મહેશ ચંપકલાલ

કિંગ॥-ગંગ॥

‘હેલ્લો, મારું નામ કિંગ છે. તમે મને ગંગા કહી શકો. અને જો તમને મારું નામ બહુ જ ગમ્યું હોય તો પછી કિંગા-ગંગા કહેશો !’ સરસ ઉદ્ઘારવાળી અંગ્રેજમાં બોલાયેલા એના પહેલા જ વાક્યે અમારાં સૌનાં મન જતી લીધાં. સપ્રમાણ નાક અને ભૂરી આંખોવાળી એ પાતળી, ગોરી હુંગેરિયન યુવતી પ્રભાવશાળી હતી. એના એક જ વાક્યે બસમાં ઉત્સાહ અને આત્મીયતાની લહેર ફરી વળી. આખો દિવસ સાથે ફરીને એ અમને હુંગેરીની રાજધાની બુડાપેસ્ટ બતાવવાની હતી. એની સ્ફૂર્તિ, ઉત્સાહ અને સ્થળો વિશેની ઊરી સમજ જોતાં સમજાતું હતું કે, એને પ્રવાસ તથા પ્રવાસીઓ પ્રત્યે ઊરો લગાવ હતો. વિવિધ સ્મારકો સાથે સંકળાયેલા ઈતિહાસની માહિતીનો એની પાસે ખજાનો હતો. આખો દિવસ સરળતાથી એ સૌને પોતાના શહેરની ઓળખાણ આપતી રહી. ‘એઈ ગંગા, જરાક વાર ઊભી રહેજે હું, અમે ફોટા પાડી લઈએ !’; ‘ગં..ગા અમારી સાથે ફોટો પડાવશે કે ?’ — પ્રવાસીઓના અવાજો સંભળાતા રહ્યા. સૌ સાથે એ એવી ભજી ગઈ કે જાણે વરસોથી ઓળખતી ન હોય !

બાપોરના ભોજન સમયે પ્રવાસીઓને પૈસા ખરચીને બ્રેડના દૂચા ખાવા કરતાં સાથે લાવેલાં તે થેપલાં ને અથારું ખાવાની ઈચ્છા હતી એટલે બસને એક પાર્કમાં રોકવામાં આવી. ખાવાનું પિરસાયું ત્યારે ગુજરાતી સૌજન્ય પ્રમાણે પહેલી ડિશ કિંગા તથા બસના ડ્રાઇવરને ધરવામાં આવી. યુરોપિયન ડ્રાઇવર નાક સિકોડચું ને જાણો કોઈ ભયજનક વસ્તુ સામે આવી ગઈ હોય તેમ એક ડગલું પાછળ ખસી ગયો. કિંગા તો પ્રેમથી થેપલાં ને અથારું જાપટવા લાગી. ઉપરથી ડ્રાઇવરને કહેવા લાગી, ‘લે ખાઈ લે, આ તક ગુમાવવા જેવી નથી. ભારતનું ખાવાનું ખૂબ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. અને જો, અથારું ચમચીથી નહીં ખાવાનું, આંગળી ચાઠીને એને ખાવાની મજા જ કાંઈ ઓર હોય છે.’ કિંગાના આગ્રહથી ડ્રાઇવર ગુજરાતી વાનગીઓ ચાખવા તૈયાર થઈ ગયો. કિંગા સરળ ભાવે સૌની પ્રીતિનું પાત્ર બની રહી હતી, પરંતુ એની વિશેષ ઓળખાણ થવી હજ બાકી હતી !

સાંજે ચારેક વાગ્યે એક વિશાળ ઉદ્ઘાનમાં મુક્ત રીતે ફરવા માટે પ્રવાસીઓને એક કલાક આપવામાં આવ્યો ત્યારે હુંગેરીની સંસ્કૃતિ તથા લોકજીવન વિશે જાણવાની જિજ્ઞાસાવશ હું તેની પાસે જઈને બેઠી. આશ્વર્ધીની વાત એ હતી કે, એ તો ભારતની વાતો કરવા લાગી ! કહેતી હતી, એ ઘણી વાર ભારત આવી હતી. વર્ધમાં ગાંધીઆશ્રમમાં રહેતું એક કુટુંબ એને દીકરી માનતું હતું, એટલે તેમને મળવા માટે એ વારંવાર હંગેરિયન પ્રવાસીઓનાં જૂથને લઈને ભારત આવતી. એને ઓરછા ખૂબ ગમતું, એને ભારતીય વાનગીઓ ખૂબ ભાવે છે - એવી એવી ભારતની વાતો એ અસ્થિલિત રીતે કરી રહી હતી. મેં નોંધું કે ઉત્સાહથી શરૂ કરેલી ભારતની વાતો કરતાં કરતાં એનો ચહેરો ઝંખવાવા લાગ્યો હતો. ઉદાસીની રેખાઓ એક પછી એના

હેરીની રાજધાની બુડાપેસ્ટનું એક દશ્ય

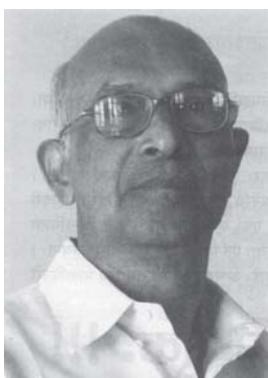
ચહેરા પર અંકતી જોઈ. આ ફેરફાર અણાધાર્યો હતો. ચોક્કસ એ મારો ભ્રમ પણ નહોતો. સમજવા ક્રિશિશ તો કરતી હતી, પરંતુ આવું બનવાનું કારણ હું સમજ ન શકી. વારંવાર એની નજર પોતાની આંગળીમાં પહેરેલી વીઠી તરફ જતી હતી. જરાક વાર એ ચૂપ રહી, પછી હળવા સાછ એણે મને પૂછ્યું, ‘તારે દિલ્હી જવાનું થાય છે?’ મેં કહ્યું, ‘ગઈ હું પાંચેક વાર, પણ દિલ્હી અમને જરાક દૂર પડે. કેમ, તારે ત્યાં પણ કોઈ સંપર્ક છે કે?’ મારા પ્રશ્નથી એની આંખોમાં જળાણિયાં આવ્યાં. કહેવા લાગી, ‘હવે તો નથી, એક સમયે સંપર્ક હતો, ગાઢ સંપર્ક! હું એક ભારતીય યુવકના પ્રેમમાં પડેલી. એટલો પ્રેમ કે હું તેની સાથે લીવ-ઈન રિલેશનસિપમાં રહેવા લાગી. પણ રહેવા દે એ વાત, હવે બધું પૂરું થઈ ગયું છે.’ ‘પણ કેમ કિંગા?’ સૌજન્ય કહેતું હતું કે મારે એ નહોતું પૂછવું જોઈતું. સામાન્ય રીતે હું એવું ન જ કરું પણ તે દિવસે ક્ષણના આવેશમાં મારાથી પુછાઈ ગયું હતું. આજે વિચારું હું તો થાય છે કે, જે થાય તે સારા માટે. મનની વાત કહી શકવાથી એના મનનો ભાર હળવો થઈ ગયો હતો.

આંખો લૂધી સ્વસ્થ થતાં એ બોલી : ‘શરૂઆતમાં તો બધું બરાબર ચાલ્યું, પણ ધીમે ધીમે ખ્યાલ આવતો ગયો કે, એ માણસની માનસિકતા બહુ જ સંકુચિત હતી. ગળા ઉપર કસાતા ગળિયા જેવી સંકુચિત. એનો સ્વભાવ ખૂબ શંકાશીલ હતો. મારા પર એ સતત નજર રાખતો. કોઈ સાથે જરાક હસીને બોલવાનું પણ નહીં. હું એના પ્રેમમાં એવી તો ગળાડૂબ હતી કે, હળાહળ અપમાન અને આકરાં બંધનો સહીને પણ હું એને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરતી. દિવસે દિવસે એનું વર્તન અસહ્ય બનતું ગયું. અમે વારંવાર જતાં તે હોટલમાં મારા દેશનો એક છોકરો કામ કરતો હતો. સ્વાભાવિક રીતે જ મને તેના પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. તેની સાથે સામાન્ય ઔપચારિક વાત પણ કરું

(અનુસંધાન રજમા પાને)

‘સારાનું કરેલું વધુ સારું કાર્ય’ (સત્કૃતં સત્કૃત્યમ्)

પ્રો. કે. એસ. મણિલાલ

પ્રત્યેકને એનું પોતાનું સાધનાક્ષેત્ર હોય છે અને તેનું તપ હોય છે. (અથવા તેની તપશ્ચર્યા હોય છે.) વર્ષો સુધી એકચિત બનીને અને પરોપકારી બુદ્ધિથી વિશિષ્ટ કાર્ય કરનારાઓ મોટે ભાગે અજ્ઞાત જ રહે છે. તેમનું કાર્ય જ તેમના પરિચયનું સાધન હોય છે. તેવું જ કોઈ એક રન પદ્ધતિની ઘોષણાથી પ્રકાશમાં આવ્યું (જનસાધારણમાં પ્રસિદ્ધ પાખ્યા). તે માણસ છે, કેરળમાં સ્થાપિત કાલિકટ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર કે. એસ. મણિલાલ. Hendrik van Rheeđe દ્વારા લેટિન ભાષામાં ‘Hortus Malabaricus’ બાર ગ્રંથો ૧૬૭૮માં પ્રકાશિત થયા હતા. ચાળીસ વર્ષ સુધી વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં સંશોધન-પરિશ્રમ કરીને ‘Hortus Malabaricus’ના આ બાર ભાગોને તેમણે મલયાળમ અને અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદિત કરીને આપેલ છે. જેને લિખે તેમને પદ્ધતી મળેલો છે. કેરળમાં કોચી શહેરમાં જન્મેલા મણિલાલજાને બસ્સો શોધપત્રો અને સંશોધન-અનુવાદના પંદર ગ્રંથો વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમાં પ્રકાશિત કરી પ્રદાન કરેલ છે.

‘Hortus Malabaricus’ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે ‘કોઈ એક વનસ્પતિનો લેપ શરીરના ડાબા પગના અગ્રભાગમાં (લેપન) કરવાથી તે જ શરીરના જમણા નેત્રની દણ્ણ સ્પષ્ટ થાય છે’ એવું બાલ્યવસ્થામાં તેમણે સાંભળેલું. આ વાક્ય તેમને સંશોધનની પ્રેરણા આપતું રહ્યું. તેથી તેમણે પ્રસ્તુત સંશોધન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ પામેલ બધી વનસ્પતિઓનું સંકલન કરેલ તેમજ આ સંશોધન પૂર્વે જ આનું સૂચીકરણ સત્તરમી સદીમાં જ સંકલિત કરેલ. ‘મલબારા’ નામે ઓળખાતા આ વિશાળ પરિસરમાં વિદ્યમાન હોય એવી વનસ્પતિઓનું સંશોધન કરેલ. ત્યારે પણ સપુષ્પત્વર્ગી એવી ચૌદ પ્રકારની નવી વનસ્પતિઓનું સંશોધન શ્રી મણિલાલબાઈએ કરેલ. તેમાંથી જે જે વનસ્પતિઓ નાન્યપ્રાય: થયેલી, તેવી ગણનાપ્રાપ્ત હજારો વનસ્પતિઓની વિદ્યમાનતા (ધાજરી અથવા અસ્તિત્વ) તેમણે જાણી લાખેલ. તેમણે અવલોકન કરેલ કે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વનસ્પતિઓનું સ્થળાંતર થાય છે. તે બાબતો દશવિલ સ્થાનમાંથી ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં તેમની સ્થિતિ (તેમનું અસ્તિત્વ) જોવામાં આવેલ. તેમણે દશવિલી વનસ્પતિઓમાં -

કેટલીક વનસ્પતિઓ શ્રીલંકામાં અને કેટલીક ફિલિપાઈન્સ વગેરે દેશમાં થાય છે, તેવું વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા કહેવાયેલું તેથી તે સંધળી વનસ્પતિઓ તેમણે કેરળમાં મેળવી આપેલ.

પરાવલંબી ધાન્યોમાં (orchid - ઓર્કિડ) પુષ્પો વગેરે માટે તેમણે ધાન્યો પ્રચંડ પુરુષાર્થ કરેલો. તેવો જ પરિશ્રમ સમુક્રિનારે ભળી આવતી શેવાળને માટે પણ કરેલો. પોતાના ભાર કે વજનથી ચાળીસગળી થોરિયમ નામની વનસ્પતિને ગળી જઈને પણ તે તે વનસ્પતિઓ સામાન્ય રીતે જીવતી રહેતી. શ્રી મણિલાલવર્ય થકી કરેલ કાર્યની સૂચિ એટલે કે વનસ્પતિઓની સૂચિ બનાવીએ તો તે અતિવિસ્તૃત બને. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક દસ્તિએ રચવામાં આવેલ પરિભાષામાં કે નામ આપીને કરેલું વર્ણન જાણવા યોગ્ય નથી હોતું. એવું દર્શાવીને અહીં તેનો વિચાર-વિસ્તાર કરવો ઠીક નથી.

આવા પ્રકારના પ્રસિદ્ધિથી પરાડુમુખ બનેલા લોકો આ દેશમાં આવેલ વનસ્પતિ રૂપી સંપત્તિના વિષયમાં તપશ્ચર્યા કરતા રહે છે, તે બાબત જ દેશની સિદ્ધિઓના ગૌરવમાં વધારો કરે છે. તેઓ હંમેશાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોય છે. આ પ્રકારના બધા મૌન તપસ્વીઓ ચોક્કસપણે આપણા અભિનંદનના અવિકારી હોય છે.

(બંગાલુરુથી પ્રકાશિત થતા સંસ્કૃત માસિક 'સંભાપણ સન્દેશ': માંથી સાભાર)

— પ્રા. ડૉ. મધુસૂદન મ. વ્યાસ

(૨૨મા પાનાનું ચાલુ)

તોપણ એનો ગુસ્સો સાતમા આસમાને પહોંચ્યો જાય ! આવી કેટલીયે નાની નાની વાતો માટે અમારી વચ્ચે વારંવાર ઝડપ થતા પણ દરેક વખતે હું બિનશરતી માઝી માગીને સમાધાન કરી લેતી. એક દિવસ એણે મારી ઉપર હાથ ઉપાડ્યો. મારી સહનશીલતાની હદ આવી ગઈ. તે જ દિવસે હું ભારત છોડીને બુડાપેસ્ટ પાછી આવી ગઈ.

અહીં આવીને જીવનમાં ફરી ગોઠવાનું સહેલું નહોતું. પૈસાથી માંગીને અનેક બાબતોમાં મારે સંધર્થ વેઠવો પડ્યો. મારો મનગમતો ગાઈડનો વ્યવસાય ફરી એક વાર શરૂ કર્યો. પછી પોતાની નાનકડી ટ્રાવેલ કંપની શરૂ કરી. હું આ કંપનીની માલિક હું એટલે ગાઈડ તરીકે મારે આવવાનું ન હોય, પણ આજે ભારતનું ચૂંચ છે, એ જાર્યા પછી જાતે આવવાનું મન રોકી ન શકી. તને મળવાનું નસીબમાં હશે કદાચ, બાકી તો મેં મારું મન વાળી જ લીધેલું. ત્યાર પછી હું ક્યારેય ઈન્ડિયા ગઈ નથી, પણ એણે પહેરાવેલ આ વીઠી કાઢી શકી નથી. બીજ કોઈ સાથે લગ્ન કરવાનું પણ મન નથી થતું. બસ, આ વીઠીને જોઈને એને યાદ કર્યા કરું હું. તું દિલ્હી જાય ને એને મળે તો કહેજે કે, કિંગા બેવફા નથી. તેણે તારી વીઠી હજ સુધી આંગળી પરથી ઉતારી નથી.'

એક કલાક પૂરો થઈ રહ્યો હતો. એણે આંખો લૂછી. પર્સમાંથી કોણેક્ટ કાઢી ચહેરા પર પાઉડર લગાડ્યો, હોઠ પર લિપસ્ટિકનો લસરકો માર્યો અને પછી જાણે કઈ બન્ધું ન હોય તેટલી સ્વસ્થતાથી ફરી પોતાના કામે લાગી. આટલી વિશાળ દુનિયામાં અને આવડા મોટા દિલ્હીમાં પેલા યુવાનને હું ક્યાં શોધી શકવાની હતી ? ખરેખર એનો કોઈ અર્થ પણ નહોતો, જે હું ને કિંગા બંને જાણતાં હતાં. મારે કિંગાનું મન તોડવું નહોતું. હું ચૂપ રહી. એના મનમાં જેમ ભારત વસેલું હતું, તેમ એ યુવતી મારા મનમાં વર્સી ગઈ.

— ભારતી રાણે

‘વખત બલંદ’ની સમય-છની

કવિ શ્રી ફૂલ વરસડાકૃત ‘વખત બલંદ’ કૃતિ ચારણી સાહિત્યમાં એક જ્ઞાનીતી તથા કાવ્યસમૃદ્ધ રચના છે. આમ જુઓ તો આ રચના એક ઈતિહાસમૂલક કથાકાવ્ય જેવી છે. ભાષાની સમૃદ્ધિ સાથે જ ઈતિહાસની કિરીબદ્ધ વિગતો પણ તેમાં મળે છે. ‘વખત બલંદ’ એ મૂળ બેડા જિલ્લાના પુનાદ ગામના રહેવાસી કવિ ફૂલ વરસડાની રચના છે. કવિ ભાવનગરના કીર્તિવંત રાજીવી વખતસિંહજી (આતાભાઈ) ગોહિલના શાસનકાળ (ઈ. સ. ૧૭૭૨થી ૧૮૧૬) દરમયાન તેમના રાજ્ય સાથે જોડાયેલા છે.

‘વખત બલંદ’ એ પવાડા પ્રકારનું ચારણી કથાકાવ્ય છે. આ કાવ્યમાં ચાર લીટીની એક એવી હૃત કરીઓ છે. આ કાવ્યની રચના વિ. સં. ૧૮૪૨માં (ઈ. સ. ૧૭૮૬) કરવામાં આવી હતી. મહત્વની વાત એ છે કે કવિ ફૂલ વરસડાની આ એક જ કૃતિએ રાજીવી વખતસિંહજીને ઈતિહાસમાં અમર કરી દીધા છે. કવિ ભાવનગર રાજ્ય સાથે જોડાયેલા હતા તેથી રાજીવીની પ્રશાસ્તિ હોય તે સ્વાભાવિક ગણાય, પરંતુ સારા એવા પ્રમાણમાં મહત્વનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો પણ આ દીર્ઘ કાવ્યકૃતિમાં જોવા મળે છે. રાજીવી વખતસિંહજીનાં અનેક પરાક્રમેને આ કાવ્યમાં બુલંદ રીતે રજુ કર્યા હોવાથી આ કૃતિનું શીર્ષક ‘વખત બલંદ’ ઉચિત છે.

વખતસિંહજી એ ગોહિલકુળના રાજીવી છે. ગોહિલો સૂર્યવંશી ગણાયા છે. ‘પ્રજાવત્સલ રાજીવી’ નામનું દણદાર તેમજ માહિતીસમૃદ્ધ પુસ્તકના લેખક ગંભીરસિંહજી ગોહિલના મતે સેજકજીથી શરૂ કરીને મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી સુધીના ૭૦૦ વર્ષમાં ૨૬ રાજીવીઓએ ભાવનગર રાજ્યના લોકોને હિતકારી હોય તેવો વહીવત આપવા જાગૃત પ્રયાસ કર્યો છે. આ ઊજણી પરંપરાના જ એક મહત્વના મણકા સમાન રાજીવી વખતસિંહજીએ લગતભગ સાડાચાર દાયકા સુધી શાસનની પુરા સંભાળી હતી.

‘વખત બલંદ’ કાવ્યના નાયક વખતસિંહજી છે. આથી તેમના વિશેની આ સુંદર કૃતિમાં રાજીવીના અનેકવિધ ગુણો તથા તેમની શક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કવિએ વખતસિંહજીને એક અજોડ ક્ષત્રિય વીર તરીકે વિભિન્ન ઉપમાઓ આપીને વર્ણિત્વા છે. ‘વખત બલંદ’ કૃતિને ડૉ. બળવંત જાની, રતુભાઈ રોહડિયા તેમજ ડૉ. તીર્થકર રોહડિયાએ સંપાદિત કરીને ૨૦૧૨માં પ્રકાશિત કરી છે. રતુભાઈ રોહડિયા

તેમજ જાનીસાહેબના ચારણી સાહિત્ય તેમજ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં યોગદાનથી અનેક ફૂતિઓ આપણા સુધી પહોંચી છે. રતુદાનજીએ ‘ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યનો હતીહાસ’ ખૂબ જ કાળજી તેમજ હકીકતોની ખરાઈ કરીને લખ્યો છે. તેમાં પણ ‘વખત બલંદ’ તેમજ કવિ ફૂલ વરસડા વિશે વિગતો આપવામાં આવી છે.

‘વખત બલંદ’ના સંજકી ભાવનગર શહેરની સ્થાપના તેમજ તે સમયના સામાજિક જીવન વિશે માહિતી આપી છે. ભાવનગરની સૈન્યશક્તિ વિશે પણ તેમાં મહત્ત્વની માહિતી છે. કવિની આ તથ્યો રજૂ કરવાની રોચક કાવ્યશૈલીને કારણે આ ફૂતિમાંથી પસાર થવું ગમે તેવું છે. જે તે સમયમાં કોઈ પણ રાજ્યવીની શક્તિ કે સામર્થ્ય માપવા માટે તેની પાસે કેટલું હાથીદળ કે અશ્વદળ છે તેની ગણના થતી હતી. સાંપ્રત સમયમાં પણ શસ્ત્રો અનેકગણાં સંહારક બનવા છતાં સૈન્યશક્તિનું મહત્ત્વ લગતબગ સમાન જ રહેવા પામ્યું છે. કવિ કહે છે કે ભાવનગર રાજ્યવીની સેનામાં અશ્વો કે હાથી કેટલા હતા. તેની ગણતરી કરવાનું કામ તો મૂઢી ભરીને પવન કે જળની ધારાઓ માપવા જેવું દુષ્કર કે અશક્ય હતું. રાજ્યવી વખતસિંહજીની સેનામાં હાથીને પણ હથી નાખે તેવા તીરંદાજો હતા તેમજ મીણબતીને પણ અચ્યુક નિશાન બનાવે તેવા કુશળ બંદૂક ચલાવનારાઓ હતા. આ વીરો મહાશક્તિશાળી ગદાધર ભીમ સામે પણ મલ્લયુદ્ધ કરે તેવા શક્તિશાળી હતા. મૂળ પંક્તિમાં એટલે કે પવાડામાં આ વાત આ રીતે મૂકવામાં આવી છે :

હથ તીરમદાજ હને હસતી,
બંદૂક નિશાને અ મુમબતી,
જિહરી જમદાદ છા કરજકી,
કિહરી રા હથાણ ચલાવણકે.

ગુજરાતને તેમજ ભાવનગરને દરિયાકાંઠા સાથે અભિન્ન સંબંધ તથા સંપર્ક રહેલો છે. તે કારણસર ગુજરાતનો વેપારવણજ બહારના અનેક દેશો સાથે વિકસિત થઈ શક્યો છે. આદ્ધિકાના અનેક દેશોમાં પણ ગુજરાતનો વિકાસ સમુદ્રના માધ્યમથી પાંગરી શક્યો છે. ભાવનગરનો વેપાર પણ મુંબઈ ઉપરાંત એશિયાના દેશો સાથે બંધાયો તથા વિકસ્યો હતો તેની વિગતો કવિએ પોતાની વાણીમાં આવેખી છે. આ વેપારના વિકાસમાં ભાવનગરના વેપારીઓની નીતિમત્તા તેમજ કુશળતા — એ બંને બાબતો કવિના મતે મહત્ત્વની હતી.

રાજ્યવી વખતસિંહજી એ એવા પ્રતાપી રાજ્યવી હતા કે જેમણે ભાવનગરની નાની-મોટી સત્તામણી જે લોકો કે જૂથો તરફથી થતી હતી તેવા લોકોની સાથે વીરતાપૂર્વક સંઘર્ષ કર્યા છે. લાંબા તેમજ કટોકટીભર્યા સંઘર્ષ પછી વખતસિંહજી વિજયી થયા છે. આ બધી લડાઈઓની ભરપૂર વિગતો આ ફૂતિમાં મળે છે. તળાજાની લડાઈ, ઝાંઝમેરમાં હમીર તથા તેના સાથીઓ સાથેનું યુદ્ધ તેમજ પાલિતાશાના ભાયાત રાજ્યવીઓ સાથેના યુદ્ધનું રોચક વર્ણન કવિની જોમવંતી ભાષામાં થયેલું છે. રાજ્યવી એક લડવૈયા હતા તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિ પણ ધરાવતા હતા તેની વિગત કવિએ કાવ્યમાં આપી છે.

(અનુસંધાન રટમા પાને)

પ્લાસ્ટિક બેકનું આચોજન

પર્યાવરણ વિશે વાત કરવી, એરકન્ડિશન હોલમાં સેમિનાર કરવા અને તેના વિશે કામ કરવું - આ ગ્રણેય અલગ બાબત છે. પરંતુ વિવેક ગુરવ માટે પર્યાવરણની રક્ષા કરવી એ અનું 'પેશન' છે. અને એટલે જ કોલેજકાળથી પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિને બચાવવા માટે તત્પર વિવેક ગુરવ પુણેમાં સોફ્ટવેર એમ્પ્લિકેશન તરીકે કામ કરે છે, કોર્પોરિટ જિંડગીમાં વ્યસ્ત છે છતાં પર્યાવરણનું કામ છોડ્યું નથી. છેલ્લાં છ વર્ષથી તેઓ સ્વચ્છતા અભિયાન સાથે જોડાયેલા છે. કોલેજ દરમિયાન જ સ્વચ્છતા અભિયાન સાથે જોડાયેલા વિવેક કહે છે કે પુણે હોય કે કોઈ અન્ય શહેર - જ્યાં તક મળી ત્યાં કલીન-અપ ડ્રાઇવમાં તેઓ જોડાયા છે. પરંતુ આમાં લોકો નિયમિત રીતે આવતા નથી તે સૌથી નિરાશાજનક બાબત છે.

૨૪ વર્ષના વિવેક ગુરવ કંઈક નવું, થોંં કિયાત્મક અને રચનાત્મક રીતે કામ કરવા માગે છે જેથી પુણે પ્લાસ્ટિક-ફી અને સ્વચ્છ શહેર બને. તેના માટે એણે 'ખોર્ઝિંગ'ની શરૂઆત કરી. અત્યારે વિશ્વાના અન્ય દેશોમાં પણ ખોર્ઝિંગ દ્વારા સ્વચ્છતા થાય છે. 'જોર્ઝિંગ' અને 'ખોર્કા અપ' આ બે શબ્દોને જોર્ઝિંગ 'શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. 'ખોર્કા અપ' એ સ્વીદિશ શબ્દ છે જેને અંગ્રેજમાં પિક-અપ કહીએ છીએ. ખોર્ઝિંગમાં જોર્ઝિંગ કરતા કરતા અથવા જડપથી ચાલતા ચાલતા રસ્તામાં પડેલો કચરો ઉપાડવાનો હોય છે. તેનાથી બે કામ એક સાથે થાય છે - ફિટનેસ અને સફાઈ !

૨૦૧૮ જૂન મહિનાથી એણે કેટલાક મિત્રો સાથે મળીને શહેરમાં દસ પાઈલટ ખોર્ઝિંગ ડ્રાઇવ કરી. જેમાં જોર્ઝિંગ કરતાં કરતાં રસ્તામાં પડેલી પ્લાસ્ટિકની બોટલ, કાંચની બોટલ, પોલિથીન બેગ, રેપર વગેરે કચરો એકત્રિત કરતા. આમાં વીસ લોકો તેમની સાથે જોડાયા. ત્યાર બાદ આ અભિયાનનો શહેરના વધુ વિસ્તારો સુધી ફેલાવો કરવા માટે 'પુણે ખોર્ગર્સ' નામની પહેલ શરૂ કરી. વિવેક ગુરવનો વિચાર એવો હતો કે દરેક વિસ્તારમાં એક ટીમ બને અને તે લોકો ખોર્ઝિંગ કરે અને નવા લોકો એમાં જોડાય. બગ્નાયાઓમાં જઈને પણ તે લોકોને સમજાવે છે. તેને કારણે એના આ અભિયાનમાં પાંચસોથી વધારે લોકો જોડાયા છે. સ્કૂલ-કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને સિનિયર સિટીઝન પણ અહીં જોડાય છે. દર શનિવારે લોકો સાથે મળીને ટીમ બનાવે છે અને લગભગ છ જગ્યાએ ખોર્ઝિંગ ડ્રાઇવ કરે છે. રવિવારે એવી જગ્યા પસંદ કરે છે કે જ્યાં વધુ જરૂર હોય. રવિવારે મુઢા નહીં પર ડ્રાઇવ કરે છે. અત્યાર સુધીમાં પચાસ હજાર કિલોગ્રામ પ્લાસ્ટિકનો કચરો એકત્ર કર્યો છે. પુણેની

વિવેક ગુરવ

કોર્પોરેશને એમની સાથે મળીને તેમના કર્મચારીઓને પણ ખોંગિંગ અંગે જાગૃત કર્યા. જ્યારે આ કાર્યક્રમ કરવાનો હતો ત્યારે વિવેકને એમ હતું કે પચીસ-શ્રીસ હજાર લોકો આવશે, પરંતુ તેના આશ્રય વચ્ચે એક લાખથી વધુ લોકો આવ્યા અને એક જ દિવસમાં છશ્રીસ હજાર કિલો કચરો એકત્રિત કર્યો અને સાથે કસરત તો ખરી જ !

ખોંગિંગ ડ્રાઇવમાં જેટલા લોકો આવે છે તેના સ્વાસ્થ્યનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. દરેક કાર્યક્રમને પૂરાં કપડાં અને બૂટ પહેરીને આવવાનું હોય છે. તે ઉપરાંત હાથનાં મોજાં, માસ્ક અને કચરો એકત્રિત કરવાની બેગ વિવેક તરફથી આપવામાં આવે છે. આ બધામાં સારી વાત એ છે કે તેઓ માત્ર કચરો એકઠો જ નથી કરતા, પરંતુ તેને અલગ અલગ કેટેગરીમાં છૂટો પારીને રિસાઈકલર્સને પહોંચાડવામાં આવે છે. કાચની બોટલોને સારથી નામની સંસ્થાને આપવામાં આવે છે જેમાં સો મહિલાઓ કામ કરે છે. તે મહિલાઓ તેમાંથી સરસ લોમ્પ કે અન્ય ડેકોરેટિવ વસ્તુ બનાવે છે અને તેમાંથી તેમને સારી આવક થાય છે. એક અન્ય ફાયદો એ થયો કે જે લોકો ખોંગિંગમાં આવે છે તે લોકો રિ-સાઈકલિંગ માટેનો કચરો ફેંકી દેવાને બદલે પોતાની સાથે લેતા આવે છે.

વિવેક કહે છે કે બાયોમેડિકલ વેસ્ટમાં ઘણી સાવધાની રાખવી પડે છે. તેઓ લોકોને કચરો છૂટો પાડતાં પણ શીખવે છે. તેમનો વિચાર પ્લાસ્ટિક બ૱ક બનાવવાનો છે જેથી તેનો વ્યવસ્થિત અને યોગ્ય રીતે નિકાલ થઈ શકે અથવા ફરી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. પ્લાસ્ટિક કચરાને કારણે ગતરો બ્લોક થઈ જાય છે અને તેથી ભારે વરસાદ વખતે શહેરોમાં પૂર જેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિ માટે આપણે માત્ર સરકારને જવાબદાર કેરવી શકીએ નહીં. સહુ નાગરિકોની પણ જવાબદારી છે કે આપણે આપણા પર્યાવરણને સ્વસ્થ અને સ્વચ્છ રાખીએ. સરકાર અને નાગરિકો સાથે મળીને કાર્ય કરે તે આવશ્યક છે.

— પ્રીતિ શાહ

(૨૬માપાનાનું ચાલુ)

ઈતિહાસમાં નોંધાયેલી વિગતો મુજબ રાજવીએ ગિરનાર, પ્રભાસપાટણ, પ્રાચી, દ્વારિકા જેવાં સ્થળોની યાત્રા શ્રદ્ધા સાથે કરી હતી. સૌરાષ્ટ્રના મધ્યયુગના ઈતિહાસમાં લખાયેલી વિગતો જોતાં રાજવી વખતસિંહજનું પદ તેમજ પ્રતિહાની દસ્તિએ એક આગામું નામ હતું. તે કાળમાં જૂનાગઢના દીવાન અમરજી, જામનગરના દીવાન મેરુ ખવાસ, ભાવનગરના રાજવી વખતસિંહજ તથા ગોડલના રાજવી બા કુંભાજ એ બધામાં રાજકીય કાર્યક્રમતા ઉપરાંત સંગઠન તેમજ વહીવટને સંબંધિત ગુણો હતા. ભાવનગરને એક મજબૂત રાજ્ય બનાવવામાં વખતસિંહજનો ફાળો મહત્વનો હતો. ચારણી સાહિત્યનું આ ઐતિહાસિક કાવ્ય તત્કાલીન કાળનાં ઘણાં તથ્યો જાળવીને સુંદર રચનામાં પરિણામ્યું છે. કવિશ્રીના વંશજના કહેવા અનુસાર કવિને કાવ્યશાસ્ત્રનું વિધિસર જ્ઞાન ભુજની પ્રજભાષા પાઠશાળામાં આપવામાં આવ્યું હતું. ઐતિહાસિક તથ્યોને સુંદર સાહિત્યિક કૃતિમાં સાચવવાનો કવિનો આ ગ્રયાસ એ મહત્વની ઐતિહાસિક સામગ્રીના ભંડાર સમાન પણ છે.

— વસંત ગઢવી

ભદ્રલોકને હેઠે વસે ભદ્રનો કિલ્લો

એયને નદી સાબ્રમતીનાં
ઉછાળા લેતાં શુદ્ધ નીરની
લગોલગ આશા ભીલના
નગર આશાવલમાં રેતમાં
વોડો બેલવાતો મુઝફરિદ
વંશનો અહમદશાહ
બાદશાહ ઈ. સ. ચૌદસોની
સાલના પહેલા દાયકાને

ભદ્રનો કિલ્લો

અંતે આવી પહોંચ્યો અને 'જબ કૂતો પે સસ્સા આયા'નું અચરજ દીહું, 'તબ બાદશાહને
નગર બસાયા' તે શહેર 'અહમદાબાદ' - હવે અમદાવાદ એ 'હેરિટેજ નગર'ની વૈશ્વિક
ઓળખ સાથે નકશામાં નવેસરથી નામ નોંધાવે છે. આ સમયે ક્યારેક કણવિતી પણ
કહેવાયેલા અમદાવાદ હવે આંખો ચોળીને ભૂતકાળમાં નજર કરવાનું શરૂ કર્યું છે.
પરિણામે હવે આંખો વિસ્ફારિત થઈ જાય એવું કેટલુંય પ્રાપ્ત થાય છે. એક બાજુ મેટ્રો
અને બુલેટ ટ્રેન, તો બીજી બાજુ વારસાની રખાવટના સમાંતર જંગ ચાલી રહ્યા છે.
૧૪૧૧ની સાલમાં બાદશાહે મસ્મોટો કિલ્લો બનાવ્યો અને તેના કોટની રંગે રંગે
ગામ વસ્યું. પોતાની જેમ બીજો પણ કોઈ બાદશાહ આકમણ કરીને ક્યાંક રાજ ન
કરવા માટે એ બીકે સાબદા થઈને અહમદશાહે ૪૭ એકરના વિસ્તારમાં કિલ્લાની અંદર
જાણે કે એક આગાવું વિશ્વ જ રચી દીધું. સાબરમતી નદીના પૂર્વ કાંઠ ભદ્રનો કિલ્લો
બંધાવ્યો, જે 'અરક' કિલ્લો પણ કહેવાતો એવી 'મિરતે અહમદી'માં નોંધ મળે છે.
ભદ્ર એટલે મોટા કોટની અંદર નાનો કોટ, ભદ્ર એટલે કલ્યાણકારી, શુભ, ખાનદાન
- એટલે કે જેમ અમદાવાદના ભદ્ર લોકો અર્થાત્ સાજન-માજન સંસ્કારીજન કહેવાય,
તેવી જ રીતે આ કિલ્લો પણ મંગલિક - મંગળકારી કહેવાયો. સજીવારોપણ અલંકાર
લાગે છે, નહિ? આમ તો, અમદાવાદ પહેલાં બરોડા સ્ટેટના અણહિલવાડ-પાટણમાં
પ્રાચીન રાજપૂત નગરદુર્ગને કારણે એ કિલ્લો પણ ભદ્ર કહેવાતો. અમદાવાદ પહેલાંની
એ ત્રણ સુલતાનોએ સ્થાપેલી રાજ્યાની હતી.

એક સમયે રાજગઢ તરીકે પણ પ્રચલિત આ ભદ્રના કિલ્લાએ ચૌદસોની સાલથી
તે ૧૯૪૭માં તિરંગો તેની ઉપર આરુદ્ધ થયો, ત્યાં સુધી કેટલીય રાજકીય ચહલપહુલને
નજરે જોઈ. મુખલ સાંઘાજ્ય, મરાઠાકાળ અને છ્રિટિશ એભાયર દરમિયાનનાં વિવિધ
વહીવટો અને યુદ્ધોનો એણો સામનો કર્યો. હા, દરેક કાળમાં આ કિલ્લાની સંરચનામાં
ક્યાંક ક્યાંક ફેરફારો થયા કે પછી કો'ક વાર નવાં ઉમેરણો પણ થયાં. માણેક બુર્જ
પાયાનો પથર મુકાવ્યો અને સમગ્ર સ્થાપત્યે ચોરસ જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અંદરના

વિશાળ વિસ્તારમાં ૧૯૨ નિવાસસ્થાનો હતાં અને વિશાળ ચોગાન પણ ખરું. રાજવી ઠાઠવાળા મહેલો સહિત અગણિત દરવાજાઓ હતા. ‘ધ ભદ્ર ગેઈટ’ નજીકની દીવાલે તકતી પર મહાકાય કિલ્લેબંધીની નોંધ છે. પૂર્વિય દરવાજે દીવાલ પર ત્રણ કોતરાયેલા સ્લેબ હતા, જે મુખ્ય દરવાજા સાથે સંલગ્ન હતા અને બે ગૌણ દરવાજા - અલબત્ત, હવે નાસ્ત્રાયઃ છે - જેમાંના એક પથ્થર પર જહાંગીરનો સમય - ૧૬૦૫થી ૧૬૨૭ કોતરાયેલો છે. અત્યંત સુંદર, ગીય કોતરણીવાળા - નકશીકામયુક્ત મકાનોની સુરક્ષા કિલ્લાના આઠ દરવાજા કરતા. નાના, મધ્યમ અને મોટા કદના એ દરવાજાઓ દરેક ખૂણો પોતાની ફરજ બજાવતા. સુલતાન અહમદશાહના પુત્ર મહમ્મદ બેગડાએ બાર દરવાજાવાળી બાહરી દીવાલ ચણાવી, જેમાં ૧૮૮ પંચકોણી બુરજ અને ૬,૦૦૦થી વધુ કંગરીવાળી ભીતો હતી. અત્યારે આપણે જે ત્રણ દરવાજા અને લાલ દરવાજાને ઓળખીએ છીએ, સીટી સૈયદની જાળીએ છીએ એ બધું કોટની અંદર હતું. તે વખતે દુનિયાભરની ચીજવસ્તુઓ વેચતી દુકાનો ત્યાં હતી, તેનો ચાલ હજી પણ ચાલુ છે. અંદરની ઈમારતો નાસ્ત થઈ ગઈ છે, પરંતુ અહમદશાહની મસ્જિદ આજે પણ સચવાયેલી છે. મૈદાન શાહ નામની ખુલ્લી જગ્યા પણ છે. નગર દુર્ગ, રાજવી ચોક, પરિસરના સુંદર નગીના બાગ ચૌદ ટાવરોથી રક્ષાયેલા હતા. વ્યાવસાયિક કેન્દ્ર માણેકચોક અને જામા મસ્જિદ દુર્ગની દક્ષિણે છે.

ભદ્રનો કિલ્લો અને તેનું સ્થાપત્ય ઈન્ડો સાર્સનિક શૈલીનું છે. ઝીણવટભરી કોતરાયેલી કમાનો, ઝર્ખા, સફાઈપૂર્વકની જાળીઓ, બારીઓ અને મુરલ્સથી આ સ્થળ ઓપી ગેઈનું. કિલ્લાની કમાનો ઉપર ઈસ્લામિક લિપિમાં લખાણ જોવા મળે છે. વિવિધ દરવાજાઓ પરની કોતરણી તેના સંભોમાં પ્રાણ પૂરે છે. તો એક સમયે કોટની અંદર રોયલ કોર્ટ, રજવાડી હોલ અને જેલ પણ હતાં. સતરમી સદીમાં મુહલ ગવર્નર આજમખાન દ્વારા અહીં જ એક તુર્કી રાજમહેલ બનાવાયો હતો, તેથી તે સ્થળ ‘આજમખાન સરાઈ’ તરીકે પણ ઓળખાયું. ૨૪૦ ફૂટ લાંબી અને ૨૧૦ ફૂટ પછોળી આ ભવ્ય ઈમારતોનું પ્રવેશદ્વાર અધાર ફૂટ ઊંચું - દીરાની શૈલીનું છે. તેના અષ્કોણીય હોલમાં ખૂલતી નીચી બાદુનીઓ છે તે પથ્થરની બનાવાયેલી છે. હોલની ચારે બાજુએ ચાર ચાર અષ્કોણીય ખંડો છે. ‘સરાઈ’ શાઢને સાર્થક કરતી વ્યવસ્થા અહીં દેખાતી. અહીં મુસાફરો આરામ ફરમાવતા. પાછલા ભાગે હોજ અને કુવારા પણ હતા. ભદ્ર વિસ્તારની શાન જોવા આ ભવનમાં સરકારી કચેરીઓ, કોર્ટ, પોસ્ટઓફિસ અને સરકારી પુસ્તકાલય માટે જગ્યા ફાળવાઈ છે. મરાઠા શાસકોએ અહીં ભદ્રકાળી માતા - જે લક્ષ્મી-સ્વરૂપ છે તેમની સ્થાપના કરાવી મંદિર બંધાવી આપ્યું છે. સરાઈની અગાશીએ એક વધ્યસંભ હોવાનું કહેવાય છે. ખેર, નવીનીકરણના વર્તમાન પવને હવે મૂળ કિલ્લાને ખૂલવી દીધે છે.

ભદ્રના કિલ્લા માટે લંડનથી ૧૮૪૮માં લવાયેલી વિશાળ ઘડિયાળ આજે પણ ત્યાં છે જેને કેરોસીનના દીવાથી પ્રકાશિત કરાતી. પછીથી ત્યાં વીજળીના દીવા થકી અજવાણું પથરાયું - જે અમદાવાદનું પ્રથમ ઈલેક્ટ્રિકલ કનેક્શનનું માન ખાટી જાય છે. આવા અણમોલ અમદાવાદ ઉપર પુરાતત્ત્વભાતાની અમીદાણ પણ છે.

- સુધી ભડુ

કવિ નર્મદનો રાષ્ટ્રરંજ ભુલાઈ ગયો !

ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ સાહિત્યકાર નર્મદિ (૧૮૩૩-૮૬) સાહિત્યનો એક પણ પ્રકાર અસ્પર્શ્ય રાખ્યો નથી. આથી તો ૧૮મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ સાહિત્યમાં ‘નર્મદયુગ’ તરીકે ઓળખાયો છે. તેણે સર્જન કરેલા સાહિત્યમાં વિષયોના વ્યાપનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ કાર્ય છે. ૨૫મે વર્ષે ભરયુવાવયે તેણે કલમને ખોળે માણું મૂક્યું. અનેકવિધ વિષયોમાં કાવ્યો રચી નર્મપદ આપ્યું, તો ગ્રંથો, નિબંધો અને સામયિકોમાં લખી ગય સાહિત્ય સજ્યુલ. ગુજરાતી ભાષાને શાસ્ત્રીય અધ્યયનનો ઓપ આપવા પિંગળશાસ્ત્ર, નર્મવ્યાકરણ અને નર્મકોશ રચ્યો. એથી પણ આગળ વધી સાહિત્યમાં આત્મમંથન માટે ડાયરી લખવી (scrapbook), આત્મકથા લખવાનો શિરસ્તો સજ્યો.

નર્મદ સાહિત્યના વિવેચનમાં નર્મદની અસ્મિતા એક યા બીજા વિષયોમાં ભારોભાર વ્યક્ત થાય છે. મુખ્યત્વે નર્મદની અસ્મિતાનાં ત્રણ પાસાં જોવા મળે છે, પછી તે કવિતા હોય, નિબંધ હોય, લેખ હોય કે શાસ્ત્રીય લખાશ હોય. આ ત્રણ પાસાં છે – (૧) એના રાષ્ટ્રપ્રેમ, દેશદાઝ, પ્રેમ અને શૌર્યમાં વ્યક્ત થાય છે. (૨) ગુર્જર દેશાભિમાન (૩) સૂરત તું સોનાની મૂરત. આમ રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક, સ્થાનિક – ત્રણેની વાસ્તવિકતામાં નર્મદ સમાયેલો છે.

નર્મદ ‘શ્વદેશાભિમાન’ શબ્દનો પ્રણેતા હતો. રાજ્યભક્તિના આદર્શો, દેશભક્તિ વગેરે વિશે ‘નર્મગય’ (૧૮૬૧) અને ‘ધર્મવિચાર’ (૧૮૮૫)માં લેખો લખ્યા. ‘દાસપણું ક્યાં સુધી ?’ ‘યા હોમ કરીને પડો ફરેછ છે આગે’, ‘ઘિક ત્વામ દાસપણું’ વગેરે દેશદાઝથી ધબકતાં કાવ્યો લખ્યાં, જે ખૂબ લોકપ્રિય બન્યાં હતાં. ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ કાવ્યો ૨૦મી સદીમાં શાળાઓમાં ભાશાવાતાં. નર્મદના મૃત્યુના ૪૦ વર્ષ બાદ પણ નર્મદનો ‘જોસ્સો’ શબ્દ ગાંધીયુગ(૧૯૧૫-૪૮)ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રહમાં ખૂબ પ્રચલિત બન્યો. તેના જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં ૧૮૭૫માં નર્મદ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આર્યવર્તની આજ વિશે ખૂબ સજાગ બન્યો. પદ્ધિમી સંસ્કૃત તેને ભૌતિક, ઐહિક સુખકારી અને પરાસંસ્કૃતિ લાગી. આપણા બુદ્ધિજીવીઓ પદ્ધિમી વિચારોનું આંધળું અનુકરણ કરે તે એને માન્ય ન હતું. ‘ધર્મવિચાર’ પુસ્તકમાં જ્યારે આ વાત નર્મદ ભારપૂરક રજૂ કરી, ત્યારે સુધારાવાઈઓએ નર્મદ પ્રત્યે તિરસ્કાર વ્યક્ત કર્યો. નર્મદ પદ્ધિમની સભ્યતાને ‘પ્રવૃત્તિવાદ’ કહે છે. ભારતની આર્યવર્ત સભ્યતાને ‘નિષ્ક્રિયવાદ’ એટલે કે આત્મા, પરમાત્મા અને બ્રહ્માંડજ્ઞાનની શોધ કહે છે.

(૨) નર્મદ ‘ગુર્જર દેશાભિમાન’નો પર્યાપ્ત બન્યો. નર્મદ સાહિત્યના discourseનું મુખ્ય પાસું ગુજરાતની અસ્મિતા હતી. ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે તેણે અથાગ પ્રયાસ કર્યા. રૂઢ થઈ ગયેલી ગુજરાતી કહેવત દૂર કરવા નર્મદિ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે અથાગ પ્રયાસ કર્યો.

‘અબે તબે કા સોલા આને’ (હિન્દી)

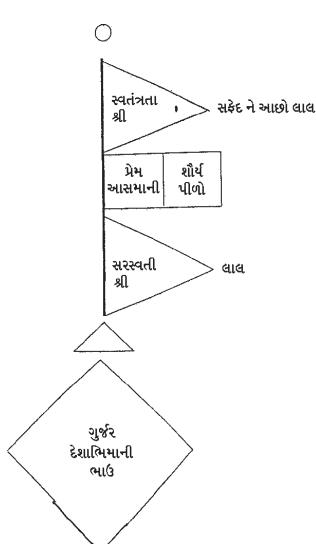
‘અઠે કઠે કા બાર’ (દક્ષિણી ભાષા)

‘ઈકડમ તિકડમ આઠ આને’ (મરાಠી)

‘શું શાં પૈસા ચાર’ (ગુજરાતી)

ગુજરાતીઓને જાગૃત કરતા, ઉત્સાહ આપતા, ‘ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ’, ‘ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ’, ‘ગુજરાતની કીર્તિ’, ‘ગુજરાતના શ્રીમંતો અને નિર્ધનો’, ‘ગુજરાતની સ્ત્રીઓ’, ‘ગુજરાત ભારતના ભાગ તરીકે’ જેવા લેખો નર્મગધમાં મળે છે. ગુજરાતી ભાષાને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવા ‘નર્મવ્યાકરણ’ અને ‘નર્મકોશ’ (૧૮૬૦-૭૩) રચ્યો. ખૂબ જહેમતથી, પૈસાની મુશ્કેલી વેઠીને પણ એકલે હાથે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તેનાથી તેણે ‘નર્મકોશ’ ઈ. સ. ૧૮૭૩માં છ્યાયો. નર્મકોશનું અર્પણ કાવ્ય ‘જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત’ એ ગુર્જરચાખ્નું અજોડ અને અમર કાવ્ય બન્યું. પેઢી દર પેઢી ગુજરાત આ ગીત માટે નર્મદનું ઋણી રહેશે. વળી એની સાથે એણે સુંદર કાવ્ય રચ્યું ‘કોની કોની છે ગુજરાત ?’ કોઈ એક નાત, જાત, ધર્મની ગુજરાત નથી. જે જન્મે ગુજરાતી છે; જે ગુજરાતનો પ્રેમ, શૌર્યથી ઉત્કર્ષ કરે છે તેની છે ગુજરાત. ગુજરાતને સંસ્કૃતિની એકતા આપનાર નર્મદ હતો.

(૩) નર્મદમાં સૂરત-જન્મભૂમિની માટીની મહેક રેઝરવન્માં હતી. સૂરતી ભાષા, હદ્યની સચોટતા, સ્પષ્ટતા, નિખાલસતા અને આંબરીરહિત વાણી - એ નર્મદની ખાસિયત હતી. ‘સૂરત સોનાની મૂરત’ (૧૮૫૮) નામનું સૂર્યન સંપાદક ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈને કરનાર નર્મદ હતો. સૂરત તેની ધાયલ ભૂમિ હતી. તે ૧૮૬૫માં ‘સૂરતની મુખતેસર હકીકત’ દ્વારા સૂરતના ઈતિહાસનું સુંદર બ્યાન કરે છે, તેમાં લખે છે :

નર્મદની કલ્પનાનો પ્રેમશૌર્યનો ધજ
તા. ૧૦મી નવેમ્બર, ૧૮૬૭

‘તાપી દક્ષિણાતર સુરત મુજ ધાયલ ભૂમિ,
મને ધણું અભિમાન ભોય તારી મેં ચૂંભી.’
‘હું સૂરતની ક્યારેક્ટર ઇઉં’, ‘હું પરખાઈ ચૂક્યો
દું’, ‘બાપ તું બહુ યાદ આવે છે’ મુંબઈથી પિતા
લાલશંકર દવેને પત્રમાં લખે છે. જેવું બોલાય તેવું
નિર્દ્દિષ ભાવે નર્મદ લખતો હતો. ૧૮૬૬માં સૂરતના
આમલીરાનમાં જમીન લઈને મકાન બાંધ્યું. તેણે તેનું
નામ ‘સરસ્વતીમંદિર’ આપ્યું. નર્મદ અર્ડી તકરાર
કરવા - વાદવિવાદ - ચર્ચાવિવાચણ કરવા
બુદ્ધિજીવીઓને બોલાવતો. બુદ્ધિજીવીઓનો એ અડો
હતો. સરસ્વતીમંદિરના છતના મથાળે ‘પ્રેમ, શૌર્ય’
શબ્દો કોનટરાવ્યા. નર્મદ આમલીરાનમાંથી જ સૂરત
તારણહાર તરીકે ગરવી ગુજરાત, દેશાભિમાન,
સતંત્રતાનો શંખનાદ ફૂંક્યો.

દેશાભિમાન ધબકતા નર્મદ ૧૦-૧૧-૧૮૬૭ના

(અનુસંધાન ઉઘમા પાને)

આગામી કાર્યક્રમો

શ્રી ભદ્રકર વિદ્યાદીપક ફાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા જુલાઈ મહિનામાં નીચે મુજબના કાર્યક્રમો ઓનલાઈન યોજવામાં આવ્યા છે. દરેક કાર્યક્રમ સાંજના ૫.૩૦ વાગ્યે જોઈ શકશો.

❖ ૧૧ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાનના પિતામહ ડૉ. એમ. આર. રંગનાથનના જન્મદિવસની પૂર્વ સંધ્યાએ

વિષય : ડૉ. રંગનાથન : ડિજિટલ યુગના દ્રષ્ટા

વક્તા : ઊર્મિલાબહેન ઠાકર

❖ ૨૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

શ્રી વીરયંદ રાધવજી ગાંધી(જ. ૨૫ ઓગસ્ટ, ૧૮૬૪)ના ૧૫૮ના જન્મદિવસે એક વિશેષ પ્રસ્તુતિ

વિષય : ભુલાયેલી ભારતીય અસ્મિતા : શ્રી વીરયંદ ગાંધી

વક્તા : કુમારપાળ દેસાઈ

લલિતકલાકેન્ડ્ર

❖ ૨૧ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : શ્રીકાંત શાહનું નાટક ‘મારું નામ જગદીશ છે’

પ્રસ્તુતિ : રાજુ બારોટ અને દીપ્તિ જોશી

રસિકલાલ છો. પરીખ વ્યાખ્યાનમાળા

❖ ૧૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, ગુરુવાર : સાંજના ૫-૩૦

શ્રી ચુનીલાલ મહિયાના જન્મશતાબ્દી વર્ષના પ્રારંભે વ્યાખ્યાન

વિષય : શ્રી ચુનીલાલ મહિયાની નાટ્યસૂચિ

વક્તા : શૈલેશ ટેવાણી

ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

❖ ૨૬ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, ગુરુવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : શ્રી સંતબાલજી : એક કાંતિકારી સંત

વક્તા : ગુણવંત બરવાળિયા

(ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ), (Gujarat Vishvakosh Trust)

વોટ્સએપ ઉપર આની લિંક મૂકવામાં આવે છે. વોટ્સએપમાં જોડાવા માટે આ મો. નંબર ૮૮૭૮૦૪૨૬૬૮ પર મેસેજ કરીને જોડાઈ શકશો.

અન્ય

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ૮૦મી પુષ્યતિથિ નિમિત્તે

આયોજિત ન્રિ-દિવસીય પરિસંવાદ

સરકારી વિનયન કોલેજ, ગાંધીનગર,

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને રવીન્દ્રભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે

❖ ૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, શનિવાર : સવારે ૧૦-૦૦ વાગ્યે

વિષય : રવીન્દ્રનાથ કા કવિધર્મ

વક્તા : અશોક બાજપાયીજી

❖ ૮ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, સોમવાર : સવારે ૧૦-૦૦ વાગ્યે

વિષય : કોણ છે આ રવીન્દ્રનાથ ?

વક્તા : શૈલેશ પારેખ

❖ ૯૦ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, મંગળવાર : સવારે ૧૦-૦૦ વાગ્યે

વિષય : રવીન્દ્રનાથનું નાટક : 'રાજી'

વક્તા : કુમારપાળ દેસાઈ

તથા

શ્રી અમર ભહુ દ્વારા રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તુતિ

વોટ્સએપ ઉપર આની લિંક મૂકવામાં આવશે. વોટ્સએપમાં જોડાવા માટે આ મો. નંબર ૮૮૮૦૪૨૬૮૮ પર મેસેજ કરીને જોડાઈ શકશો.

(ઉરમા પાનાનું ચાલુ)

રોજ તેની અસ્મિતા, રાષ્ટ્રીયતા અને પ્રાદેશિકતાની અભિવ્યક્તિ કરતો રાષ્ટ્રધ્વજ રચ્યો. આ રાષ્ટ્રધ્વજની વિશિષ્ટતા રંગો હતા, પણ પ્રતીકો ન હતાં. એ શાંખિક હતો. નર્મદના રાષ્ટ્રધ્વજનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કે ગુજરાતમાં ક્યારેય થયો નથી. સામાન્ય રીતે આ બહુમાન માદામ બિખાઈજી કામાને આપવામાં આવે છે. ૧૯૦૭માં બર્વિનમાં કામાએ કેસરી, સફેદ, લીલા રંગનો ત્રિરંગી અને ઉપર આજુબાજુ ચાંદા, સૂરજના પ્રતીકવાળો ધજ આપ્યો. સોશિયોલોજિસ્ટ પરિષદમાં રજૂ થયેલા આ ઝંડાનો ઉલ્લેખ ભારતના સૌપ્રથમ ઝંડા તરીકે થાય છે. નર્મદની ભૂમિકા સાવ ભૂલાઈ ગઈ.

નર્મદના ત્રિરંગી ઝંડામાં પ્રથમ ત્રિકોણમાં સફેદ રંગ શાંતિ, સુલેહનો છે, આછો લાલ રંગ બલિદાનનું પ્રતીક છે. એ ત્રિકોણમાં 'સ્વતંત્રતા શ્રી' લખાયું છે.

છેલ્દે લાલ રંગમાં 'સરસ્વતી શ્રી' કેળવણી ઉત્કર્ષ પ્રગતિની દેવી રજૂ કરે છે. ઊલટા ચોરસમાં 'ગુર્જર દેશાભિમાન' લખ્યું છે જે એની રગેરગમાં હતું. નર્મદ તાર્કિક ભાષામાં લખતો. તેનાં લખાણોમાં રૂપક, સજીવારોપણ કે આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ બહુ પાછળથી થયો.

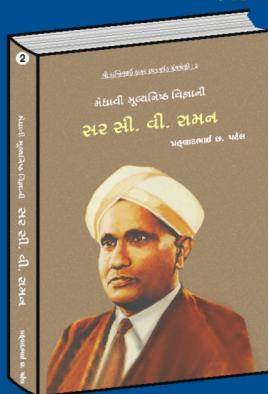
— ડૉ. શિરીન મહેતા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો

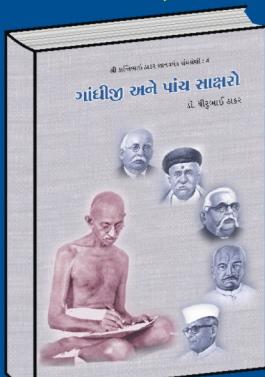
ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત રૂ.
૩૦.	Nature of Miracles	અંજના ભગવતી	૧૨૦
૩૧.	વનપરીની ભિજબાની અને બીજી વાતો	અંજના ભગવતી	૧૮૦
૩૨.	ચીકુ	સોનલ પરીખ	૫૦
૩૩.	જીવનશિક્ષણ	જીરુભાઈ કવિ	૧૫૦
૩૪.	આનંદભૂમિના ઉદ્ગાતા — સંત જ્ઞાનદેવ	નીલા જોશી	૨૩૦
૩૫.	એક નવું આકાશ	સોનલ પરીખ	૬૦
૩૬.	સ્વખાગ્રહની સફરે	યોસેફ મેકવાન	૧૪૦
૩૭.	રાજુનો તરખાટ	નટવર હેડાઉ	૧૧૦
૩૮.	શિક્ષણવિદ ધીરુભાઈ ઠાકર	પ્રવીણ દરજી	૮૦
૩૯.	હું ને કથા	લતા હિરાણી	૧૨૦
૪૦.	સત્યેન્દ્રનાથ બોજ	પ્રહૃલાદ પટેલ	૬૦
૪૧.	હોમી જહાંગીરભાભા	પ્રહૃલાદ પટેલ	૬૦
૪૨.	સ્વાધ્યાય-વિશેષ	સં. પ્રહૃલલ રાવલ	૨૮૦
૪૩.	પૃથ્વીનો ભૂસત્તરીય ઇતિહાસ	ગિરીશભાઈ પંડ્યા	૧૬૦
૪૪.	ભાગ ૪ : પ્રકીર્ણ	સુમતિ લલ્લુભાઈ	
		શામળાસ	૧૬૦
૪૫.	કવિતા અને દર્શન	રાજેન્દ્ર પટેલ	૨૦૦
૪૬.	જીવનયજ્ઞના આચાર્ય (શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરનું જીવનચરિત્ર)	મણિલાલ ડ. પટેલ	૧૨૦
૪૭.	અર્થવાસ્તવ	રમેશ વી. શાહ	૧૭૦
૪૮.	દેડકાનું ડ્રાંગ ડ્રાંગ	અંજના ભગવતી	૨૨૦
૪૯.	રણ જણજણનું	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૧૫૦
૫૦.	મનીધાનું મંગળામિશન	શુભા દેસાઈ	૧૦૦
૫૧.	સૌધાર્દશીલ સારસ્વત	દર્શના પોળકિયા	૮૦
૫૨.	આત્મબળને અજવાળે	પ્રીતિ શાહ	૧૫૦
૫૩.	આચાર્ય જગદીશચંદ્ર બોજ	કિશોર પંડ્યા	૨૦૦
૫૪.	આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ	ચિત્તન ભહ	૧૦૦
૫૫.	કેન્સર (પાં.આ.)	ડૉ. શિલીન શુક્લ	૧૫૦
૫૬.	નાટ્યસર્જન	ભરત દવે	૨૮૦
૫૭.	જતીન્દ્ર-વિશેષ	ધીરુભાઈ ઠાકર	૨૦૦
૫૮.	પાણી : પ્રકૃતિનો પ્રાણ	અંજના ભગવતી	૨૦૦

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. postal Regd. No.
GAMC 1375 2021-23 issued by SSP Ahmedabad-9.
Valid Upto 31-12-2023. License to post without
Prepayment No. PMG/NG/111/2021-2023. valid upto
31/12/2023. at Ahd PSO On 5th every month.

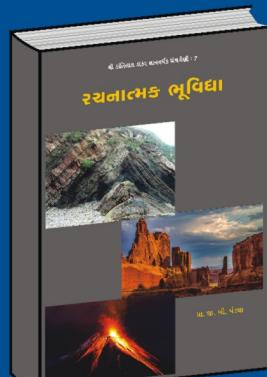
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો શ્રી કાંતિલાલ ઠાકર જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથશ્રેણી

સી. વી. રામન
લે. પ્રફ્લાન્ડભાઈ છ. પટેલ
ક્રિ. ₹ ૧૬૦/-

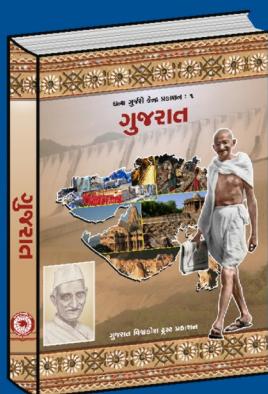

ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો
લે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર
ક્રિ. ₹ ૧૦૦/-

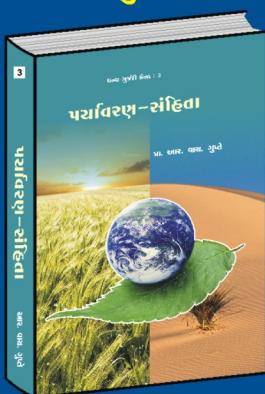

સ્થળાત્મક ભૂવિદ્યા
લે. પ્રા. જી. બી. પંડ્યા
ક્રિ. ₹ ૧૫૦/-

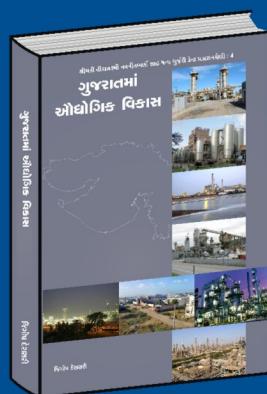
ધન્ય ગુજરી કેન્દ્ર

ગુજરાત, ક્રિ. ₹ ૭૦૦/-

પર્યાવરણ-સહિતા
લે. પ્રા. આર. વાય. ગુપ્તે
ક્રિ. ₹ ૨૩૦/-

ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ
લે. જિગ્યાષ દેરાસરી
ક્રિ. ₹ ૨૦૦/-

